

ALFRED KLEINKNECHT

Linkse oplossingen voor de productiviteitscrisis

Minder vliegen, maar hoe?

EKE EIJGELAAR & PAUL PEETERS

Felix Rottenberg gaat terug naar de Akbarstraat

EMILY MILTENBURG JAN WILLEM DUYVENDAK

BECKER & BECKER OVER DE OORLOG VAN WIARDI BECKMAN

Jaargang 77, nummer 1, februari 2020

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Verschijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Klara Boonstra

Ruud Koole

Wiljan Linders (*eindredactie*)

Marijke Linthorst

Annemarieke Nierop (*hoofdredeactie*)

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Liesbeth Noordegraaf

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 40,50

▶ Particulier Nederland: € 84,50

▶ Instelling Nederland: € 164,50

▶ Particulier buitenland: € 147,50

▶ Instelling buitenland: € 175,50

▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

-Aanmelden via send@wbs.nl

© 2020 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Omslagbeeld van openstreetmap.org / planefinder.net

Redactioneel

Keuzes maken

Als we het belangrijk vinden om klimaatverandering tegen te gaan zullen we echt minder moeten vliegen. Hoe we dat voor elkaar krijgen, zonder onze vrijheid van reizen op te geven, beschrijven Eke Eijgelaar en Paul Peeters in dit nummer.

‘Waarde – ook economische – is geen neutraal begrip, maar wordt mede bepaald door de keuzes die we maken’, stelt Camille Creighton in het essay waarmee ze de Banningprijs 2020 won. Ideeën over de mensen die we willen zijn en over de samenleving waarin we willen leven, helpen ons om te bepalen wat we waardevol en belangrijk vinden.

Een samenleving met minder ongelijkheid en betere banen bereiken we alleen als we de machtsbalans tussen werkenden en werkgevers herstellen, schrijft Paul de Beer in reactie op het rapport van de commissie-Borstlap. Ook het essay van Alfred Kleinknecht gaat over onze arbeidsmarkt: we hebben meer loonstijgingen en minder flexibilisering nodig om de arbeidsproductiviteit weer te laten stijgen.

Willen we een geslaagde multi-etnische samenleving, dan moeten we stoppen met het uitvergroten van verschillen en het stellen van overspannen verwachtingen meent Jan Willem Duyvendak in reactie op de documentaire ‘Terug naar de Akbarstraat’ van Gülsah Dogan en Felix Rottenberg. Ook Emily Miltenburg reageert op deze documentaire. Ze doet dat aan de hand van onderzoek dat ze uitvoerde voor het SCP.

Verder in dit nummer: Frans Becker en Tamara Becker over de rol van H.B. Wiardi Beckman in de Tweede Wereldoorlog en Daniël Boomsma over het herstellen van de historische band tussen D66 en de PvdA.

De overheid is geen marktpartij

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D

Volgens verschillende onderzoeken is er in Nederland sprake van een groeiende tweedeling. Deze doet zich voor op tal van terreinen: wonen, werk, inkomen en onderwijs. De rode draad is daarbij steeds hetzelfde. Wie op achterstand staat komt er niet meer tussen. De tweedeling ontgaat ook de Nederlandse burgers niet. Volgens de laatste *Burgerperspectieven* van het SCP maakt een groot deel van de ondervraagden zich zorgen over een rechtvaardige verdeling van baten en lasten en een groeiend verschil tussen arm en rijk.

Alle reden om de stormbal te hijsen maar het blijft, ook binnen de PvdA, opmerkelijk stil. Natuurlijk, we hebben allerlei ideeën om de ongelijkheid terug te dringen. Het afschaffen van de overdrachtsbelasting voor starters en het verhogen van de inkomensgrens voor sociale huurwoningen bijvoorbeeld op het terrein van de huisvesting. Of het creëren van brede brugklassen, laagdrempelige huiswerkbegeleiding en het stapelen van opleidingen in het onderwijs. En een pensioen- en arbeidsongeschiktheidsverzekering voor (schijn)zelfstandigen.

Het zijn verbeteringen die de scherpste kantjes van de tweedeling afhaken maar de fundamentele oorzaken niet aanpakken. In de huidige krappe woningmarkt bijvoorbeeld, waar beleggers hun kapitaal graag in huizen steken, is een verhoging van de overdrachtsbelasting tot 10% voor deze groep een lachertje. Waar komt deze halfslachtige 'oplossing' vandaan?

De afgelopen decennia zijn steeds meer overheidstaken overgeheveld naar de markt en naar de burgers. Dat heeft op zichzelf al geleid tot toenemende ongelijkheid. Maar de grenadeklap is toegebracht door iets anders.

De overheid heeft zich niet alleen teruggetrokken, waar zij nog wel optreedt heeft zij zich ook een andere rol aangemeten. De overheid opereert niet meer als marktmeester maar als marktpartij. Met alle doelstellingen die daarbij horen. Het maximaliseren van opbrengst is daar één van. De verhuurderheffing (een belasting die aan woningverhuurders wordt opgelegd; de corporaties betaalden in 2019 € 1,7 mrd) had geen enkel ander doel dan de schatkist te spekken. En als het om de verkoop van grond gaat, willen zowel het Rijk als de gemeenten de hoofdprijs, ten koste van betaalbare woningen.

Het is tijd om ons opnieuw te bezinnen op de rol van de overheid. Essentiële bestaansvoorwaarden zijn een maatschappelijke aanlegenschap. Daarbij kan de overheid zich wat mij betreft niet afzijdig houden. Wat willen we met de woningmarkt? Is het een markt voor de hoogste bidder? Of verdienen onze burgers een fatsoenlijk en betaalbaar dak boven hun hoofd? In het laatste geval zijn ingrijpende maatregelen nodig. Wat zoden aan de dijk zet is de voorwaarde dat de koper (of een verwant) zelf in het huis gaat wonen. En het afschaffen van de verhuurderheffing. Willen we van onderwijs weer het emancipatievehikel maken dat het ooit was? Dan moeten we zorgen voor gelijke kansen. En dat betekent dat we (veel) meer moeten doen voor kinderen en scholen die op achterstand staan.

Als zich op alle cruciale leefgebieden een groeiende tweedeling ontwikkelt, redden we het niet meer met het plakken van pleisters. Dan hebben we nieuwe vergezichten nodig. Daarbij kunnen we leren van Den Uyl. Hij formuleerde bescheiden doelstellingen: de boel een beetje bij elkaar houden. Maar hij realiseerde zich terdege dat daar ingrijpende maatregelen voor nodig waren: spreiding van kennis, macht en inkomen. Dat geldt ook nu.

Minder vliegen moet, maar hoe doen we dat?

De afgelopen achttien jaar is de CO₂-voetafdruk van Nederlandse vakantiegangers met zo'n 14% gestegen. Dat komt vooral doordat we steeds meer en verdere vliegreizen maken. De luchtvaart is in Nederland inmiddels een belangrijke veroorzaker van broeikasgasemissies. Als we zo doorgaan is het alleen al door ons vlieggedrag onmogelijk de opwarming van de aarde te beperken.

EKE EIJGELAAR & PAUL PEETERS

Onderzoeker duurzaam toerisme, Breda University of Applied Sciences, respectievelijk lector duurzaam toerisme en vervoer, Breda University of Applied Sciences

De luchtvaart is sinds kort een verhit onderwerp van gesprek. Dat terwijl er decennialang eigenlijk geen discussie over mogelijk was — vastgeroest als het luchtvaartdossier zat in de mainport-retoriek van zowel politiek als industrie. Schiphol moest groeien. Burgers werden tevreden gehouden met poldermodellen als het Alders Akkoord.

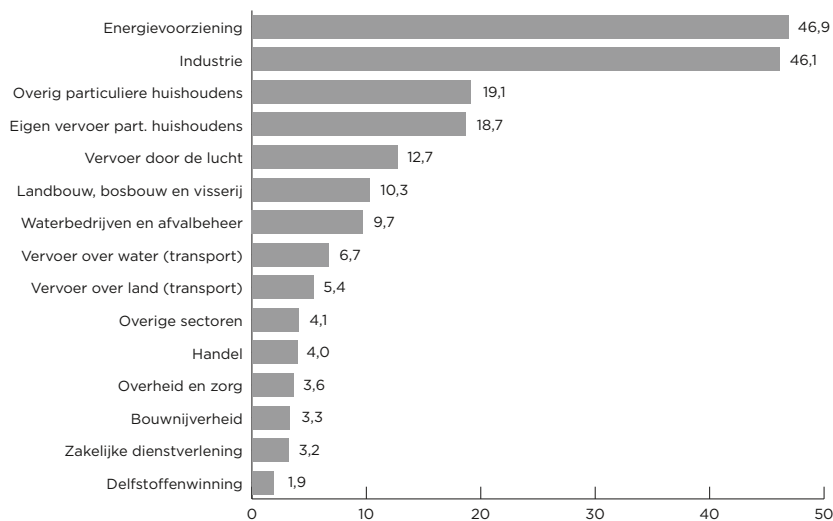
Broeikasgasemissies waren sowieso nooit echt een onderwerp van gesprek — de luchtvaart is immers internationaal, dus was de aanname dat ook de oplossing internationaal moest zijn. Ook het klimaatverdrag van Parijs bracht daar aanvankelijk geen verandering in, aangezien de internationale luchtvaart buiten de afspraken valt.

Een aantal gebeurtenissen heeft de schijnwerpers toch op de luchtvaart doen richten. Beginnend met een adviesrapport van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli), wordt steeds openlijker aan de economische mainportfunctie van Schiphol getwijfeld.¹ Vanaf begin 2017 wordt Lelystad Airport een

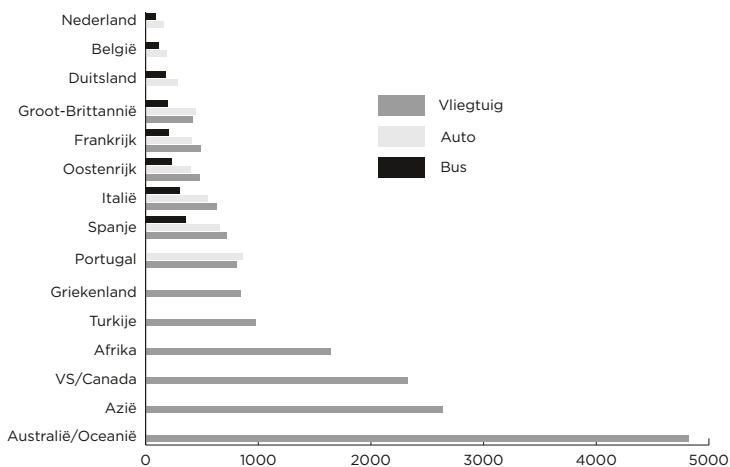
hoofdpijndossier dat grote emoties in de maatschappij blijft oproepen. Sinds de herfst van dat jaar wordt ook het klimaatvraagstuk aan de uitbreidingsplannen van Schiphol gelinkt. Anno 2020 realiseert iedereen zich dat de luchtvaart bij moet dragen aan het halen van de klimaatdoelen, al verschillen de meningen over het 'hoe'. Over dat hoe gaat dit artikel: in het bijzonder over de klimaatimpact van vakantiegangers en welke (beleids) oplossingen daarvoor mogelijk zijn.

Bijdrage luchtvaart aan klimaatverandering

Bronnen uit de luchtvaartwereld herhalen al jaren de mantra dat de bijdrage van de wereldwijde luchtvaart aan alle CO₂-emissies 'slechts' 2% is. Die schatting is aantoonbaar te laag, al is het lastig een exact cijfer te geven. Een team van gerenommeerde onderzoekers zette de wereldwijde bijdrage van de luchtvaart aan de CO₂-emissies voor 2005 op 2,5%.

Figuur 1 Broeikasgasemissies naar lucht in miljarden kilogram (categorieën CBS), 2018

Bron: CBS, *Emissies naar lucht door de Nederlandse economie; nationale rekeningen*, opendata.cbs.nl, 15 november 2019.

Figuur 2 Vakantievoetafdruk voor vervoer van huis naar de bestemming in kg CO₂ per persoon per gebruikte vervoerswijze en bestemmingsland, 2018

Bron: CVO, 2018, berekening Breda University of Applied Sciences en NRIT Research

Door diverse effecten op grote hoogte — met name de condenssporen ('contrails') — is de totale impact van vliegverkeer op het klimaat echter veel groter dan die van CO₂-emissies an sich. De totale bijdrage van de luchtvaart aan klimaatverandering (de 'radiative forcing') stelden deze onderzoekers daarom op gemiddeld 4,9% (met een range van 2 tot 14%).²

Doordat de gehele impact van de luchtvaart op klimaatverandering op dit moment nog moeilijk exact is vast te stellen, worden deze effecten vaak helemaal niet meegenomen in berekeningen.³ Het wel of niet meenemen van deze effecten verschilt overigens per land en organisatie. Zowel het Duitse als het Oostenrijkse Umweltbundesamt geeft bijvoorbeeld wel een wetenschappelijke schatting van de totale bijdrage weer.

Niet-gouvernementele organisaties en aanbieders van klimaatcompensatie gebruiken vaak een ophoogfactor in hun emissieberekeningen voor vliegreizen, variërend van 1,5 tot 3 maal de CO₂-emissies. Het milieuagentschap van de Europese Unie, de EEA, werkt weer met statistiek over alle broeikasgasemissies (en zonder ophoogfactor). Binnen de EU is de bijdrage van de interne luchtvaart aan alle broeikasgasemissies in 2016 berekend op 3,3%.⁴ Als alle EU-gerelateerde vluchten (dus ook buiten de EU) worden meegenomen, is het aandeel van de luchtvaart aan de Europese broeikasgasemissies ongeveer anderhalf keer zoveel, dus een kleine 5%.

Toerisme

Toerisme draagt aanzienlijk bij aan onze CO₂-voetafdruk en dat komt voor een groot deel doordat er tijdens vakanties gevlogen wordt. De bijdrage van het wereldwijde toerisme aan alle CO₂-emissies is voor 2005 op 5% berekend, waarvan 40% werd veroorzaakt door vliegen.⁵ Vliegvakanties veroorzaakten in 2018 62% van alle vakantie- CO₂-emissies van Nederlanders, terwijl ze 25% van alle vakanties uitmaakten.⁶

De Nederlandse luchtvaart in totaal produceerde in 2018 ongeveer de helft van de broeikasgasuitstoot van de transportsector, en zo'n 6,5% van die van de gehele Nederlandse economie. In een vergelijking van alle sectoren van de Nederlandse economie, inclusief particuliere huishoudens, staat de luchtvaart op de vijfde plaats qua broeikasgasemissies (zie figuur 1).

Door de uitstoot op grote hoogte is de totale impact van vliegverkeer op het klimaat veel groter dan die van CO₂-emissies alleen

Zo'n 95% van de uitstoot van de luchtvaart vindt buiten de landsgrenzen plaats. Daarmee valt zij officieel buiten de scope van de klimaatdoelen voor Nederland, maar dat neemt de Nederlandse verantwoordelijkheid ervoor niet weg — zeker als je ziet dat de huidige internationale maatregelen voor de luchtvaart verre van voldoende zijn.

In de Nederlandse transportsector zijn de broeikasgasemissies sinds 2010 met 3% gestegen, terwijl die van de Nederlandse economie met 8% afnamen. De stijging zat vooral in de luchtvaart (13%), want de broeikasgasemissies van vervoer over water en weg daalden eveneens.⁷

Ondanks het feit dat vliegtuigen energie-efficiënter worden en dus een dalende uitstoot per kilometer laten zien, is de verwachting dat de totale emissies van de luchtvaartsector fors zullen groeien, puur omdat het aantal passagiers continu zal blijven stijgen. Tekenend voor Nederland is het feit dat in 2019 voor het eerst meer buitenlandse vakanties per vliegtuig dan per auto werden gemaakt.⁸

Zowel in hoge als lage groeiscenario's voor de wereldeconomie en wereldbevolking overschrijdt de luchtvaart de doelemissies uit het Parijse klimaatakkoord ergens tussen het jaar 2070 en 2090, wat betekent dat alleen al door de luchtvaart de doelen van het Parijse akkoord onhaalbaar zijn.⁹ Ook al valt de internationale luchtvaart buiten het Parijsakkoord, de emissies tellen uiteraard wel mee binnen de eindige hoeveelheid emissies die de mensheid nog mag uitstoten voor het behalen van het doel de aarde niet meer dan 1,5 tot 2 graden te laten opwarmen.¹⁰

De broeikasgasemissies van de Nederlandse economie namen sinds 2010 met 8% af terwijl die van de luchtvaart met 13% stegen

Een verdere onbeperkte groei en een gemiddelde efficiëntieverbetering leiden naar verwachting tot een verdubbeling van de Nederlandse luchtvaartemissies in 2050.¹¹ Een ontwikkeling die lijnrecht ingaat tegen het ingeslagen klimaatbeleid en die tot frictie zal leiden met andere sectoren die zware reductie-inspanningen moeten leveren.

Een hulpmiddel bij het nemen van besluiten over het milieu is het gebruik van emissie-intensiteiten. Hierbij worden effecten op het milieu vergeleken met die op de economie. De emissie-intensiteit van de Nederlandse luchtvaart — de broeikasgassen per euro toegevoegde waarde — is ondanks een flinke verbetering de afgelopen jaren nog steeds ruim tien keer zo hoog als die van de gehele Nederlandse economie en ruim zes keer die van transport over land.¹² De bijdrage van de luchtvaart aan klimaatverandering is nu dus al aanzienlijk, ook vanuit Nederlands oogpunt. Zonder ingrijpen

zal deze in de nabije toekomst snel toenemen, tot een hoogte waarbij de klimaatdoelstellingen van Parijs onhaalbaar worden. Als de luchtvaartsector een land was, zou deze in de top tien van landen met hoogste emissies staan. Het is daarbij tevens goed ons te realiseren dat CO₂ niet het hele klimaatprobleem van de luchtvaart weergeeft.

De vakantievoetafdruk van Nederlanders

Het Centre for Sustainability, Tourism and Transport (CSTT) van Breda University of Applied Sciences onderzoekt al jaren de CO₂-voetafdruk die wordt veroorzaakt door Nederlandse vakantiegangers in binnen- en buitenland. Dit gebeurt in samenwerking met NRIT Onderzoek en NBTC-NIPO Research. De basis voor dit onderzoek (de serie loopt nu van 2002 tot 2018) zijn onder meer de cijfers van het ContinuVakantieOnderzoek (CVO). Door een trendbreuk in dat CVO in 2017 is de ontwikkeling sinds 2002 niet exact te bepalen, maar de groei van het totaal aan Nederlandse vakantie-emissies tussen 2002 en 2018 was ongeveer 14%.

Het totaal van de Nederlandse vakantie-emissies was in 2018 18,5 Mt CO₂. Ter vergelijking: de CO₂-emissies van Nederland daalden in dezelfde periode met bijna 9%, tot 161,2 Mt.¹³ In deze periode groeiden de emissies van buitenlandse vakanties bovengemiddeld sterk, terwijl die van binnenlandse vakanties afnamen. De groei van buitenlandse vakantie-emissies werd veroorzaakt door een sterke toename van emissies van vliegvakanties. De emissies van autovakanties bleven nagenoeg gelijk. Bus- en treinvakanties spelen een ondergeschikte rol.

Een gemiddelde vliegvakantie produceert per persoon met ruim 1,1 ton CO₂ drie keer zoveel emissies als een autovakantie naar het buitenland, bijna zes keer zoveel als een buitenlandse treinvakantie, en ruim zeven keer dat van een gemiddelde binnenlandse vakantie. Afstand is een zeer belangrijke factor voor de hoogte van vakantie-emissies. De uitstoot van emissies per persoon per kilometer van vliegtuigen concurreert tegenwoordig dan

wel steeds meer met die van de auto (met minimaal een tweepersoonsbezetting), maar de afstanden die worden gevlogen zijn veel langer dan de afstanden die worden gereden; een gemiddelde vliegvakantie-retourafstand van 6446 km versus een gemiddelde rijvakantie-retourafstand van 589 km.

Hoewel maar 25% van alle 40 miljoen jaarlijkse vakanties vliegvakanties zijn, wordt 78% van alle vakantie-kilometers afgelegd per vliegtuig en is het aandeel in alle vakantie-emissies 62%. Daarbinnen vallen vakanties buiten Europa, die bijna per definitie met het vliegtuig gaan, nog sterker op. Deze maken 7% van alle vakanties uit, maar veroorzaken ruim 35% van alle vakantie-emissies.

Figuur 2 geeft de gemiddelde emissies weer voor de top tien van vakantiebestemmingen van Nederlanders, plus die van een aantal verre bestemmingen. Hieruit blijkt duidelijk hoe groot de verschillen zijn. De trein zit niet in deze statistiek, maar valt nog iets lager uit dan busvakanties. Het emissieprobleem van onze vakanties ligt overduidelijk bij het vliegen. Sinds 2002 is door de toename van vliegvakanties de gemiddelde reisafstand van een vakantie met ruim 60% toegenomen, en is de CO₂-voetafdruk van een gemiddelde vakantie met 27% gestegen.

Wie vliegt?

Volgens het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM) maakte 58% van de volwassen Nederlanders in 2016 een vliegreis. Bij 78% was vakantie het doel van de laatste vliegreis. Alle Nederlanders bij elkaar maakten gemiddeld 1,3 retourvluchten per persoon per jaar. Vliegen is van alle leeftijden, opleidingsniveaus en inkomens, maar de pieken zitten bij de hoogste inkomens- en opleidingsniveaus, en bij de dertig- tot veertigjarigen. Ook blijken mannen meer te vliegen dan vrouwen. Mensen vliegen meer naarmate ze dichterbij Schiphol en in sterk verstedelijkt gebied wonen, en vliegers zijn bovengemiddeld mobiel met alle vervoersmiddelen.

De belangrijkste reden om zowel wel als niet te vliegen zijn de kosten. Het milieu blijkt nauwelijks een reden om niet te vliegen.¹⁴ Een onderzoek van begin 2019, wat bovenstaande resultaten grotendeels bevestigt, laat zien dat met name VVD- en D66-kiezers, en in mindere mate die van GroenLinks, bovengemiddeld vaak vliegen. PvdA-kiezers zitten iets onder het gemiddelde. Vliegschaamte speelde een rol bij de keuze om wel of niet te vliegen voor circa een kwart van de GroenLinks-, PvdD- en D66-kiezers, en bij hoger opgeleiden in het algemeen. Dit zijn ook de groepen, samen met PvdA- en CU-kiezers, waar aanzienlijke steun (40 tot 60%) voor een prijsverdubbeling van tickets te vinden is. De kiezers van deze vijf partijen zijn ook degenen die redelijk veel (15 tot 27%) aan klimaatcompensatie voor hun vliegreizen doen.¹⁵

Compensatie is geen oplossing

De oplossingen om luchtvaartemissies van CO₂ te verlagen, worden vooralsnog vooral in internationaal verband gezocht. De maatregelen van de luchtvaartorganisatie van de Verenigde Naties (ICAO) zijn echter onvoldoende ambitieus om luchtvaartemissies wereldwijd binnen de Parijse doelstelling te kunnen houden. De sector zelf zet sterk in op technologische verbeteringen, zoals voor Nederland vorig jaar nog uitgewerkt in een door het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat ondersteund *Ontwerpakkoord Duurzame Luchtvaart*.¹⁶ Men is zich er wel van bewust dat dit soort oplossingen alleen voor de lange termijn zijn, en dat ze het klimaatprobleem niet op tijd oplossen. Compensatie moet daarom voor een overbrugging zorgen en zowel vliegmaatschappijen als aanbieders van pakketreizen kondigen de laatste tijd steeds vaker aan deze compensatie in de prijs op te nemen.

Het probleem is dat compensatie geen oplossing is. Duits onderzoek voor het Europees Parlement kwam tot de conclusie dat maar een fractie van alle zogenoemde gecertificeerde emissiereducties (CER's) de beoogde extra

CO₂-reductie waarmaken.¹⁷ Nog zwaarwegender is dat compensatie burgers niet stimuleert om hun feitelijke gedrag aan te passen en feitelijke emissie-uitstoot te verminderen. Het schept ook de illusie dat het oplossen van klimaatverandering vrijwel niks kost. Datzelfde geldt voor de luchtvaartindustrie: er is minder noodzaak om producten aan te passen, of om het geld dat nu in compensatiemaatregelen wordt gestoken in zinvolle technologische ontwikkelingen te steken (zoals een synthetische e-fuel-fabriek in Nederland, waarover later meer). Compensatie vertraagt dus de decarbonisatie.¹⁸

Gedragsverandering is moeilijk

Luchtvaartexperts geven aan dat de luchtvaart mogelijk wereldwijd binnen 'Parijs' kan blijven op basis van een zwaar pakket aan maatregelen. Dit pakket bestaat uit een verminderde groei van de luchtvaart, het geheel of deels vervangen van vluchten door elektrische treinen of bussen, de inzet van alle beschikbare technologieën, de planmatige invoering van synthetische e-fuels en op lange termijn een geheel nieuw soort vliegtuigen die geen kerosine meer nodig hebben. Elektrische vliegtuigen op basis van batterijen zijn nog heel ver weg, maar met de bestaande technologieën is een elektrisch vliegtuig met brandstofcellen en waterstof als energie-omzetter nu al goed denkbaar.¹⁹

Vanuit Nederlands beleidsperspectief worden zaken onderzocht als het ondersteunen van meer onderzoek en ontwikkeling, regelgeving met betrekking tot het vervangen van oude vliegtuigen door schonere en stillere vliegtuigen (vooral effectief voor geluid en luchtkwaliteit), het inzetten op efficiëntere operationele procedures (inclusief herindelings van het luchtruim en invoering van één gemeenschappelijk Europees luchtruim). Overigens is het nadeel van dergelijke efficiëntiemaatregelen dat vliegen er goedkoper, sneller en aantrekkelijker van wordt, met extra groei van het vliegverkeer tot gevolg, waardoor de netto milieuwinst grotendeels verdampt. Een

belangrijke beleidslijn vormt het ondersteunen van investeringen in alternatieve 'drop in' brandstoffen (met name e-fuels). Verder lobbyt de Nederlandse overheid in Brussel voor een Europese vliegtaks.

Afhankelijk van zo'n maatregelenpakket blijft dan nog de vraag of de groei van de wereldwijde luchtvaart sterk afgeremd moet worden, of dat zij tot stilstand gebracht moet worden.²⁰ Publiekelijk heeft de minister gesteld dat de groei van de luchtvaart voorwaardelijk is. Dat wil zeggen dat de luchtvaart alleen kan groeien als dat binnen grenswaarden voor de milieugevolgen gebeurt. Wanneer dat wordt hard gemaakt dan zou voor de luchtvaart een dalende emissie van CO₂ moeten worden afgesproken zoals die voor alle sectoren binnen het Parijse akkoord geldt. Het is zeer de vraag of het openen van Lelystad Airport of verdere groei op Schiphol of de regionale luchthavens dan nog wel mogelijk is. Het stikstofdossier is daar nu nog bijgekomen.²¹

De blijvende groei van Nederlandse vliegvakanties, zelfs in tijden van vermeende vlieg-schaamte, laat zien dat gedragsverandering binnen dit dossier heel lastig te bereiken is — zeker niet op vrijwillige basis. Onderzoek in binnen- en buitenland laat keer op keer zien dat vakanties als 'recht' worden gezien, waarbij zelfs een flinke portie milieubewustzijn niet echt helpt.²²

In Nederland is er tot nu toe nauwelijks aandacht voor gedragsbeïnvloeding van vlieggedrag.²³ Vlieggedrag kan mogelijk door een combinatie van elementen veranderd worden, denk aan belastingen op vliegen, het verbeteren van treinreizen, het aantrekkelijker maken en beter verkopen van minder verre bestemmingen, het duurder maken van vooral verre reizen²⁴, het ruimte geven aan de maatschappelijke discussie, het verbeteren van de verkoop van treintickets, het verbeteren van treindienstregelingen, het stoppen van extreem korte vluchten, de directe trein naar Londen, de aanleg van de HSL-Oost en het afmaken van de HSL-Zuid (Antwerpen-Brussel), enzovoort.²⁵

Dit pallet aan maatregelen grijpt zowel in op de lange als op de korte vluchten. Het is niet effectief om één segment aan te pakken, omdat dit groei van het andere segment zal stimuleren. Verre vluchten hebben relatief gezien weliswaar de hoogste absolute emissies per persoon, maar korte vluchten hebben juist weer de hoogste emissies per persoon per kilometer, en bij dat laatste segment is dus heel veel winst te halen door een overstap op andere vervoersmiddelen te bewerkstelligen.

Een verdere onbeperkte groei leidt tot een verdubbeling van de Nederlandse luchtvaartemissies in 2050

Verrassend genoeg lijkt de klimaatdiscussie al wel effect te hebben op het aantal treinreizen dat gemaakt wordt. Zo steeg het aantal vakanties per trein in 2019 met 27% en verkocht NS International in 2019 13% meer internationale tickets.²⁶ Het is zaak hierop in te haken en ervoor te zorgen dat de perceptie over treinreizen (duur, langzaam)²⁷ wordt bijgesteld, maar vooral dat er een goed programma komt om in eerste instantie de treincapaciteit en later ook de capaciteit van het spoor op internationale verbindingen fors te verbeteren. Anders loopt de huidige groeistuipt, die overigens al in 2018 is begonnen, binnenkort om praktische redenen vast en dat zou heel erg jammer zijn.

Ook het aantal buitenlandse toeristen dat Nederland bezoekt neemt overigens snel toe. De overgrote meerderheid van deze toeristen komt nog altijd uit onze buurlanden, maar ook hier heeft de kleine groep bezoekers uit verre landen een disproportioneel grote impact.²⁸ Dat roept op zijn minst vragen op over het inzetten van belastinggeld voor Holland marketing in die landen.²⁹

Nul-emissie-scenario en vrijheid van reizen kunnen samengaan

De uitspraak van de Hoge Raad in de Urgenda-klimaatrechtzaak wijst een afschuiving van reductiemaatregelen naar Europese of globale mechanismes — zoals gebeurt in het regeerakkoord — op zijn minst deels van de hand. Ieder land heeft zijn eigen verantwoordelijkheid. Het emissieprobleem in de luchtvaartsector kan vlot worden getrokken als de Nederlandse regering deze verantwoordelijkheid serieus neemt. Dat vraagt wel om stevige keuzes, op korte termijn met name ten aanzien van de besluitvorming over de ontwikkeling van Schiphol en Lelystad Airport.

Het advies van de commissie-Remkes over de stikstofuitstoot van de luchtvaart — groei moet verdiend worden door winst op milieugebied — is nauwelijks toepasbaar op het klimaateffect van vliegen. Hier moet immers een absolute reductie worden bereikt, dus tegenover groei zou dan een enorme — en in onze ogen de komende decennia onhaalbare — efficiëntiewinst moeten komen te staan. Ook de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur concludeert dat de uitzonderingspositie van de luchtvaart in Nederland niet meer kan worden volgehouden. Zij stelt dat veiligheid, milieu- en omgevingskwaliteit én de klimaatambities grenzen stellen aan het luchtverkeer.³⁰

Een aanbod van veel en goedkoop vliegverkeer gaat slecht samen met vrijwillige gedragsverandering. Veel maatregelen die gedragsverandering beogen — belastingen, subsidies en campagnes — blijken vaak wel iets te doen, maar schieten volstrekt tekort om de emissies van de luchtvaart daadwerkelijk tot nul te reduceren. Het is daarom nodig de vraag om te keren: welke maatregelen brengen de emissies van vliegverkeer in dertig jaar tijd terug naar nul en welke gedragsveranderingen volgen uit deze maatregelen?

In een recent proefschrift van Peeters³¹ is een antwoord op deze vraag geformuleerd voor het wereldwijde toerisme, door met een

model de wisselwerking tussen economische groei, inkomensverdeling, bevolkingsgroei, technologische ontwikkeling en een groot aantal verschillende maatregelen te bekijken hoe het reizen in de wereld zich tot 2100 ontwikkelt. Daaruit blijkt dat een nul-emissiescenario goed te combineren is met een redelijk behoud van de vrijheid van mensen om te reizen. In dit scenario daalt het aantal reizen dat mensen maken heel licht ten opzichte van het referentiescenario; het aantal overnachtingen neemt juist toe maar de afstanden die mensen per reis afleggen nemen gemiddeld af. We kunnen in dit scenario nog steeds de hele wereld bereizen, maar minder vaak in een mensenleven. In zo'n scenario zou de Nederlandse luchtvaart mogelijk krimpen naar zo'n 300.000 vluchten per jaar.

Versnel de introductie van e-fuels

Inmiddels tekent zich een nieuwe oplossing af: e-fuels, oftewel kerosine die direct uit CO₂ uit de atmosfeer kan worden gemaakt. Dat maakt de CO₂-kringloop rond. Er is dan geen olie meer bij nodig. Er is echter een probleem: deze brandstof is vier keer zo duur als reguliere kerosine. Toch zou de luchtvaartsector (wereldwijd) er zeer verstandig aan doen te accepteren dat zij steeds een paar procent extra van die dure e-fuels bij moet mengen. Natuurlijk zal daardoor ook de ticketprijs omhooggaan en de vraag beduidend minder snel groeien. Maar dat is wel de manier waarop de overgang naar een duurzame luchtvaart vorm kan krijgen en het CO₂-probleem in de luchtvaart kan worden opgelost.

Wachten tot olie zo duur is dat e-fuels de goedkoopste optie zijn heeft geen zin. Voordat dat gebeurt zijn we allang voorbij het point-of-no-return van de klimaatverandering en maakt de klimaatcrisis dat we wel wat anders aan ons hoofd hebben dan voortdurend de aardbol over te reizen. De meest verstandige maatregel zou zijn om, in vervolg op

uitspraken in die richting van minister Van Nieuwenhuizen, eventuele groei van de luchtvaart afhankelijk te maken van het succesvol introduceren van e-fuels. Dat alles natuurlijk ook binnen de grenzen die stikstof, ultrafijnstof en geluidhinder stellen. Nederland zou in internationaal verband voor een verplichte invoering van e-fuels moeten lobbyen.

Institutionele veranderingen

Een andere noodzakelijke maatregel is dat Nederland veel harder gaat werken aan de internationale spoorverbindingen; alleen al om aan de sterk groeiende vraag te kunnen voldoen. Dat betekent dat de afdeling Internationaal Spoorvervoer van het ministerie heel stevig moet groeien en dat de afdeling voor luchtvaart voor een belangrijk deel omgevormd wordt naar het faciliteren van de transitie naar e-fuels en het bewaken van de milieugrenzen van de luchtvaart. Zulke meer institutionele wijzigingen zijn essentieel voor een effectieve transitie waarin ook publiekscampagnes om eens niet te vliegen in een veel vruchtbaardere bodem zullen vallen. We denken dat het tijd wordt om de vakantieganger die nu al klimaatvriendelijk reist veel meer in het zonnetje te zetten en niet langer als een 'loser' te zien of compleet te negeren.

Een verdere groei van de Nederlandse luchtvaart is op dit moment niet wenselijk: er zal juist minder gevlogen moeten worden. En daar hoeft echt niemand ook maar één vakantie voor te laten liggen. Figuur 2 liet al zien dat er allerlei favoriete vakanties mogelijk blijven, ook in het buitenland, waarbij de uitstoot sterk beperkt is. We zullen daarbij meer gebruik moeten maken van duurzamere manieren van vervoer. Vliegvakanties — zeker die buiten Europa — kunnen we niet langer als vanzelfsprekend beschouwen. De overheid kan helpen de trein en bus weer het eerste vervoermiddel te maken waar mensen aan denken als zij hun vakantie plannen.

Noten

- 1 Rli (2016), *Mainports voorbij*, Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- 2 Lee, D. S., Pitari, G., Grewe, V., Gierens, K., Penner, J. E., Petzold, A., Sausen, R. (2010), 'Transport impacts on atmosphere and climate: Aviation', in: *Atmospheric Environment*, 44(37), pp. 4678-4734.
- 3 Forster, P. M. d. F., Shine, K. P., & Stuber, N. (2006), 'It is premature to include non-CO₂ effects of aviation in emission trading schemes', in: *Atmospheric Environment*, 40(6), pp. 1117-1121.
- 4 EEA (2018), *Aviation and shipping — impacts on Europe's environment. TERM 2017: Transport and Environment Reporting Mechanism (TERM) report*. Copenhagen: EEA.
- 5 UNWTO-UNEP-WMO, (2008), *Climate Change and Tourism: Responding to Global Challenges*. Madrid: UNWTO-UNEP.
- 6 Eijgelaar, E., Peeters, P., & Schreven, L. (2019), 'Toerisme en duurzaamheid'. In CBS (Ed.), *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2019* (pp. 298-317). Breda: Pleasureworld NRIT, CBS, NBTC, CELTH.
- 7 CBS (2019), *Luchtvaart stoot helft broeikasgas transportsector uit*, cbs.nl, 20 november 2019.
- 8 NBTC-NIPO Research (2020), *Vliegvakanties naar het buitenland voor het eerst populairder dan auto*, nbtcniporesearch.nl, 15 januari 2020.
- 9 Peeters, P. (2017), *Tourism's impact on climate change and its mitigation challenges. How can tourism become 'climatically sustainable'?* (PhD), TU Delft, Delft; Peeters, P., & Melkert, J. (2018), *Parlement en Wetenschap: Factsheet Toekomst verduurzaming luchtvaart*, #2018Z11731, Den Haag: Tweede Kamer, De Jonge Akademie, KNAW, NWO, VSNU (<https://www.tweedekamer.nl/> kamerstukken/detail?id=2018Z11731&did=2018D34664).
- 10 Zie hiervoor bijvoorbeeld: Rockström, J., Gaffney, O., Rogelj, J., Meinshausen, M., Nakicenovic, N., & Schellnhuber, H. J. (2017), A roadmap for rapid decarbonization. *Science*, 355(6331), pp. 1269-1271.
- 11 Faber, J., Tol, E., & van Wijlen, W. (2018), *Ontwikkelingen Nederlandse luchtvaart: Een beknopt overzicht*. Delft: CE Delft.
- 12 CBS. (2019), *Luchtvaart stoot helft broeikasgas transportsector uit*, cbs.nl, 20 november 2019.
- 13 CBS. (2019), *Emissies van broeikasgassen berekend volgens IPCC-voorschriften*, opendata. cbs.nl, 11 september 2019.
- 14 Zijlstra, T., & Huibregtse, O. (2018), *De vliegende Hollander: Hoeveel Nederlanders vliegen en de keuzes die ze maken bij een vliegreis*, Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- 15 Kanne, P., van Hofweegen, T., Kooiman, K., & van Engeland, W. (2019), *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen: De CO₂-voetafdruk van Nederland*. Amsterdam: I&O Research.
- 16 ACN, AOPA Netherlands, BA-RIN, Correndon, Dnata, easyJet, VNO-NCW. (2019), *Ontwerpakkoord Duurzame Luchtvaart*, (www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2019/03/27/bijlage-2-ontwerpakkoord-duurzame-luchtvaart.pdf), 27 maart 2019.
- 17 Cames, M., Graichen, J., Siemons, A., & Cook, V. (2015), *Emission Reduction Targets for International Aviation and Shipping*. Brussel: Europees Parlement, DG Internal Policies, Economic and Scientific Policy.
- 18 Peeters, P., & Melkert, J. (2018), *Parlement en Wetenschap: Factsheet Toekomst verduurzaming luchtvaart*, #2018Z11731, Den Haag: Tweede Kamer, De Jonge Akademie, KNAW, NWO, VSNU (<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2018Z11731&did=2018D34664>).
- 19 Zie bijvoorbeeld Zeroavia (www.zeroavia.com).
- 20 Peeters, P., & Melkert, J. (2018), *Parlement en Wetenschap: Factsheet Toekomst verduurzaming luchtvaart*, #2018Z11731, Den Haag: Tweede Kamer, De Jonge Akademie, KNAW, NWO, VSNU (<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2018Z11731&did=2018D34664>).
- 21 Zie Remkes, J. W., Dijkgraaf, E., Freriks, A., Gerbrandt, G. J., Nijhof, A. G., Post, E., Vet, L. E. M. (2020), *Advies luchtvaartsector. Advies van het Adviescollege Stikstofproblematiek*. Amersfoort: Adviescollege Stikstofproblematiek.
- 22 Bijvoorbeeld: Kroesen, M. (2013), 'Exploring people's viewpoints on air travel and climate change: understanding inconsistencies', in: *Journal of Sustainable Tourism*, 21(2), pp. 271-290.
- 23 Rli (2019), *Luchtvaartbeleid: een nieuwe aanvliegeroute*. The Hague, Netherlands: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- 24 Zoals de tickettaks nu is gepland worden korte vluchten procentueel hoger belast, wat misschien zal leiden tot een toename van de gemiddelde afstand van vluchten.
- 25 Peeters, P. (2019). *Parlement en Wetenschap: Factsheet Vliegbelasting, gedrag en alternatieven*, #2019Z12788. Den Haag: Tweede Kamer, De Jonge Akademie, KNAW, NWO, TNO, VSNU (<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z12788&did=2019D26376>).
- 26 NBTC-NIPO Research (2020); NS (2019), *Vier miljoen reizigers in 2019 per trein de grens over*, nieuws.ns.nl, 23 december 2019.

- 27 Zie o.a. van Buuren, E., Rijniers, R., & Koopman, D. (2018), *Vergelijk vliegen met treinreizen voor korte afstanden en hoe we vaker voor de trein kunnen kiezen*. Amersfoort: RoyalHaskoningDHV.
- 28 Pels, J., Eijgelaar, E., Peeters, P., Landré, M., & Dirven, R. (2014), *Travelling Large in 2009 'Inbound tourism': The carbon footprint of inbound tourism to the Netherlands in 2009*. Breda: NHTV Breda University of Applied Sciences.
- 29 NBTC Holland Marketing meldt onlangs al een dergelijke koerswijziging, o.a. dat de fysieke vertegenwoordiging van NBTC wordt beperkt tot herkomstlanden met de meeste herhaalbezoekers en zakelijke bezoekers, en de sluiting van bv. de vestiging Japan. Zie NBTC. (2019). *Strategie NBTC 2020-2023* Organisatorische wijzigingen, nbtc.nl, 21 oktober 2019.
- 30 Rli (2019), *Luchtvaartbeleid: een nieuwe aanvliegroute*. The Hague, Netherlands: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- 31 Peeters, P. (2017), *Tourism's impact on climate change and its mitigation challenges. How can tourism become 'climatically sustainable'?* (PhD), TU Delft, Delft.

‘Borstlap’ is pas het begin

Om voor alle werkenden de kwaliteit van het werk te verbeteren en de grote ongelijkheid te verminderen is heel wat meer nodig dan het pakket aan maatregelen waar de commissie-Borstlap mee komt. De voorstellen helpen nauwelijks om de machtsbalans tussen werkenden en werkgevers te herstellen.

PAUL DE BEER

Redacteur S&D

De recente rapporten van de WRR (*Het betere werk*) en de commissie-Borstlap (*In wat voor land willen wij werken?*) luiden de omslag in van een kwantitatief naar een kwalitatief arbeidsmarktbeleid. Dat was hoog tijd. Sinds *Een werkend perspectief*, een eerder invloedrijk rapport van de WRR uit 1990, gold verhoging van de arbeidsparticipatie als de belangrijkste doelstelling van het sociaal-economische beleid in Nederland. Dit doel vormde de aanleiding tot een groot aantal beleidswijzigingen in de afgelopen decennia, variërend van de vervanging van de WAO door de WIA, de invoering van de Participatiewet en de wijzigingen van de ontslagbescherming in de Wet Werk en Zekerheid (2015) en in de Wet Arbeidsmarkt in Balans (2020) tot de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd.

Steeds was het voornaamste doel om meer mensen aan het werk te krijgen of aan het werk te houden. Afgemeten aan de cijfers is deze beleidslijn een groot succes geweest: behoorde Nederland in 1990 nog tot de EU-landen met een relatief lage arbeidsparticipatie, daarna zijn we opgeklommen naar de kopgroep, samen met Denemarken, Zweden en inmiddels ook Duitsland.

De WRR gaf in 1990 drie redenen waarom het zo belangrijk was om de arbeidsdeelname te verhogen: meer werk creëert welvaart en versterkt het draagvlak voor de verzorgingsstaat, werk is noodzakelijk voor individueel welbevinden en volwaardige maatschappelijke participatie en werk helpt om inkomensongelijkheid en armoede te verminderen. Geleidelijk aan is echter het besef gegroeid dat meer mensen aan het werk misschien wel een noodzakelijke voorwaarde is om deze doelen te realiseren, maar nog geen voldoende voorwaarde.

Niet elk soort werk vergroot het welzijn en het aantal werkenden dat toch in armoede verkeert is toegenomen. Om bij te dragen aan welzijn, volwaardige maatschappelijke participatie en vermindering van ongelijkheid en de armoede, moet het werk ook aan bepaalde kwalitatieve eisen voldoen. We moeten dus niet alleen naar meer werk streven, maar vooral ook naar goed werk, zegt de WRR. Je zou zelfs een stap verder kunnen gaan en zeggen dat meer werk alleen wenselijk is als het goed werk is. Zo ver gaan de WRR en de commissie-Borstlap niet, omdat zij suggereren dat het mogelijk is beide doelstellingen – meer werk en beter werk – tegelijkertijd te realiseren.

Zowel de WRR als de commissie-Borstlap stelt nadrukkelijk dat de trends op de arbeidsmarkt ons niet overkomen, maar dat deze het resultaat zijn van keuzes die wij zelf hebben gemaakt. Ook CPB-directeur Laura van Geest zei dit ter gelegenheid van haar afscheid. Dit blijkt alleen al uit het feit dat het aandeel tijdelijke contracten en zzp'ers in Nederland veel sterker is gegroeid dan in omringende landen. Niettemin gaan beide rapporten toch uitvoerig in op 'autonome' trends als technologische ontwikkeling en globalisering als krachten die de kwaliteit van het werk onder druk zouden zetten. Maar via aanpassing van wet- en regelgeving zou die druk kunnen worden weerstaan en een positiever ontwikkeling in gang worden gezet. Hierbij vallen echter wel wat kanttekeningen te plaatsen.

De commissie-Borstlap neemt de toenemende behoefte van bedrijven aan flexibiliteit als een gegeven aan. Dat die flexibiliteitsbehoefte zich in Nederland vooral vertaalt in een groei van flexibele dienstverbanden, zou echter een gevolg zijn van onze wet- en regelgeving. In dit verband wordt onder meer verwezen naar de ontslagbescherming van vaste contracten, die in Nederland de meest strikte van heel Europa zou zijn, en op de twee jaar loondoorbetaling bij ziekte. Door veranderingen in de regelgeving zou een verschuiving tot stand moeten worden gebracht van externe flexibiliteit (inhuur van flexibele arbeidskrachten) naar interne flexibiliteit (een flexibele inzet van vast personeel).

De relatie tussen de strikte ontslagbescherming van vaste contracten en het grote aandeel flexibele contracten in Nederland wordt vaker gelegd, maar is nooit wetenschappelijk aangetoond. Zo kent, volgens dezelfde indicator van de OESO (de 'employment protection legislation' of EPL-indicator), Spanje een veel lichtere ontslagbescherming van vaste contracten dan Nederland en juist een striktere regulering van tijdelijke contracten. Niettemin is het aandeel tijdelijke contracten in Spanje nog groter dan in Nederland! Er is dus allerm minst een eenduidige relatie tussen

de EPL-indicator en het gebruik van flexibel werk. Feitelijk is de EPL een zeer onvolmaakte manier om de complexe, tussen landen sterk verschillende ontslagwetgeving in enkele getallen samen te vatten.

Ook de relatie tussen het gebruik van flexibel werk en de loondoorbetaling bij ziekte is moeilijk aan te tonen, doordat de duur van de loondoorbetaling in Nederland zo extreem is vergeleken met andere landen (Nederland is een 'outlyer'), dat een betekenisvolle statistische analyse niet mogelijk is. Bovendien wordt

De commissie-Borstlap ziet de toenemende behoefte van bedrijven aan flexibiliteit als een gegeven

in dergelijke analyses geen rekening gehouden met het feit dat driekwart van de kleinere bedrijven het ziekteverzuimrisico heeft herverzekerd en dat werkgevers de procedurele verplichtingen in geval van langdurige ziekte (de Wet Poortwachter) als een grotere last ervaren dan de loondoorbetaling aan zich.

Feit is dat internationaal vergelijkend onderzoek nog nooit een verband heeft aangetoond tussen de wetgeving in een land en het aandeel tijdelijke of flexibele arbeidskrachten. Is de sterke groei van atypisch werk in Nederland dan toch niet van eigen makelij, maar ons simpelweg overkomen? Nee, dat zou niet de juiste conclusie zijn. Omdat de commissie-Borstlap tot taak had de 'regulering van arbeid' tegen het licht te houden, lijkt de commissie ervan uit te gaan dat alleen wettelijke regulering, in combinatie met autonome krachten, de trends op de arbeidsmarkt verklaart. Ook andere factoren kunnen echter tot verschillen in ontwikkeling tussen landen leiden. De wetgeving bepaalt immers alleen de

kaders waarbinnen werkenden en werkgevers (zoals de commissie-Borstlap hen noemt om aan te geven dat het om meer dan alleen werknemers en werkgevers gaat) hun eigen keuzes en afwegingen maken. De wetgeving omvat de spelregels, maar de uitkomst van het 'spel' wordt bepaald door de interactie tussen de spelers. Als de spelregels gelijk blijven, maar de spelers zich anders gaan gedragen, kan ook de uitkomst veranderen. Hiervan lijkt op de arbeidsmarkt in de afgelopen decennia sprake te zijn geweest. Hierbij is het nuttig onderscheid te maken tussen individuele actoren en collectieve actoren.

Machtsbalans vakbonden en werkgevers

De afgelopen decennia heeft er geleidelijk maar onmiskenbaar een verschuiving plaatsgevonden in de machtsverhouding tussen vakbonden en werkgevers.¹ De vakbonden baseerden lange tijd hun machtsbasis op de traditionele 'standaard' werknemer met een standaardbaan in een standaard organisatie. Simpel gezegd: de mannelijke kostwinner met een vaste voltijd baan in een grote hiërarchische en bureaucratische organisatie vormde de kern van de achterban van de vakbeweging. Deze werknemer is echter niet langer de standaard: er is een grote variëteit aan werkenden, banen en organisaties gekomen. Dit heeft de machtsbasis van de vakbonden ernstig verzwakt, onder meer tot uitdrukking komend in een halvering van de organisatiegraad sinds begin jaren tachtig (van een op de drie naar een op de zes werknemers). Als gevolg hiervan zijn de werkgevers (organisaties) sterker geworden en kunnen zij collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) steeds meer naar hun hand zetten. Als de grootste vakbond (meestal de FNV) er niet mee instemt, sluiten zij een cao met alleen een of meer kleinere bonden af.

De cao is hierdoor steeds meer tot een instrument van werkgevers geworden waarmee zij hun doelen realiseren. Bovendien bieden cao's steeds meer ruimte om arbeidsvoorwaarden op ondernemingsniveau verder in

te vullen. Hierdoor is ook de discretionaire ruimte van werkgevers voor eigen keuzes op ondernemingsniveau groter geworden.² Veel bedrijven hebben deze ruimte benut om meer gebruik te gaan maken van flexibele arbeidskrachten.

Dat het hier daadwerkelijk om keuzes gaat die niet door veranderende omstandigheden worden afgedwongen, blijkt uit een analyse van de factoren die op ondernemingsniveau samenhangen met de inzet van flexibele arbeidskrachten.³ Hieruit blijkt dat er grote verschillen zijn in de omvang van de flexibele schil tussen bedrijven met vergelijkbare kenmerken. Twee bedrijven met een vergelijkbare personeelsomvang en -samenstelling die op dezelfde markt opereren, kunnen toch sterk verschillen in het aandeel flexibele arbeidskrachten. Factoren als conjunctuurgevoeligheid, onzekerheid over de toekomstige omzet en buitenlandse concurrentie blijken niet te kunnen verklaren waarom het gebruik van flexibele arbeidskrachten tussen 2003 en 2015 is toegenomen.

Het heeft er alle schijn van dat bedrijven in Nederland steeds meer hun ondernemingsrisico's zoveel mogelijk afwentelen op hun personeel. De wet- en regelgeving is daarvan niet de oorzaak, maar heeft er wel de ruimte voor gecreëerd. Zo heeft de Wet Flexibiliteit en Zekerheid uit 1999 — die voortvloeide uit het gelijknamige advies van de sociale partners uit 1996 — niet alleen meer ruimte geschapen voor de inzet van flexibele arbeidskrachten, maar deze in zekere zin ook gelegitimeerd.

Immers, door deze wet waren de rechten van flexibele arbeidskrachten voldoende gewaarborgd — althans dat was destijds de verwachting — en de vakbonden hadden hiermee erkend dat er in Nederland plaats is voor het gebruik van flexibele arbeidskrachten. Daardoor hoefden werkgevers niet langer te rechtvaardigen dat zij werknemers aannamen op een tijdelijk contract. Feitelijk werd het contract voor onbepaalde tijd (veelal één jaar) daarmee een verlengde proeftijd en tevens het standaard-arbeidscontract voor nieuwe

medewerkers. Dit verschilt sterk van andere landen, zoals België, waar de meeste nieuwe medewerkers nog op een vast contract worden aangenomen, tenzij er een overtuigende reden is om hun een tijdelijk contract te bieden (met name als het om echt tijdelijk werk gaat). Zo is in Nederland geleidelijk een geheel andere cultuur ontstaan, waarbij de meeste werkgevers bij het aannemen van personeel zich extreem risicomijdend opstellen.

Leidt wetswijziging tot cultuurverandering?

De vraag is nu of deze veranderde cultuur met aanpassing van wetgeving kan worden omgebogen. Het zal duidelijk zijn dat een wetswijziging niet automatisch tot een cultuurverandering leidt. Een cultuurverandering kan immers niet bij wet worden afgedwongen. De vraag is of een wetswijziging wel indirect aan de gewenste cultuurverandering kan bijdragen.

Wetgeving kan het gedrag van werkgevers op twee manieren beïnvloeden. In de eerste plaats kan een wetswijziging de grenzen waarbinnen werkgevers keuzes kunnen maken verengen, waardoor bedrijven die buiten de (nieuwe) grenzen opereren worden gedwongen hun gedrag aan te passen. In de tweede plaats kan een wetswijziging de financiële prikkels voor werkgevers veranderen, waardoor andere keuzes aantrekkelijker worden. De commissie-Borstlap stelt beide soorten wetswijziging voor. Zo wil de commissie de grote variatie aan contractvormen reduceren tot drie opties: werknemers in loondienst, uitzendkrachten en zelfstandig ondernemers.

Overigens blijft het onderscheid tussen een vast en een tijdelijk contract (arbeidsovereenkomst voor onbepaalde respectievelijk bepaalde tijd) bestaan, zodat er feitelijk nog vier contractvormen zijn. Bovendien blijven contracten met een variabele arbeidsduur, zoals oproepcontracten, mogelijk – zij het dat er per kwartaal een minimum aantal betaalde uren moet zijn. Dat maakt al weer vijf verschillende contractvormen! Hoewel de commissie

de keuzevrijheid in contractvormen wil verminderen, blijft er voor werkgevers dus nog heel wat te kiezen.

Om te bevorderen dat het vaste contract weer het standaardcontract wordt, wil de commissie deze contractvorm voor werkgevers aantrekkelijker maken. Doel is, zoals gezegd, om externe flexibiliteit in te ruilen voor interne flexibiliteit. Daartoe worden onder meer de loondoorbetaling bij ziekte verkort van twee naar een jaar, de maximale duur van een reeks tijdelijke contracten (opnieuw) verkort van drie jaar naar twee jaar en een 'flextoeslag' ingevoerd.

Om de interne flexibiliteit (of 'wendbaarheid' zoals de commissie deze eufemistisch noemt) te vergroten, krijgt de werkgever het recht om de arbeidsduur (en het bijbehorende loon) van werknemers in vaste dienst eenzijdig te verminderen 'indien bedrijfseconomische omstandigheden daartoe aanleiding geven'. Door de arbeidsduur van vaste medewerkers te laten 'meeademen' met de conjunctuur, zouden werkgevers minder een beroep (hoeven te) doen op flexibele arbeidskrachten. Op zichzelf is dit een interessante gedachte, maar door de werkgever hierover eenzijdig te laten beslissen, worden diens mogelijkheden om ondernemersrisico's af te wentelen op zijn personeel nog verder vergroot. Dat de commissie 'in overweging [geeft dat] bij de uitwerking van deze eenzijdige wijzigingsmogelijkheden een rol wordt toebedacht aan cao-partijen en/of de medezeggenschap' is wel een erg kleine pleister op de wonde.

Merkwaardig genoeg wil de commissie het werkgevers, naast deze verruiming van de interne flexibiliteit, dan ook nog eens aanzienlijk gemakkelijker maken om vast personeel te ontslaan. ('Eenvoudiger ontslagbescherming' heet dit in het rapport.) Ontslag vanwege disfunctioneren of een verstoorde arbeidsverhouding wordt voortaan altijd toegestaan, al kan de kantonrechter wel een hoge ontslagvergoeding toekennen. 'Het in standhouden van de arbeidsovereenkomst tegen de zin van de werkgever in past minder goed binnen de

wendbare organisatie die de commissie voor ogen staat.' Hoe dit past in het streven naar meer interne in plaats van externe flexibiliteit legt de commissie echter niet uit. Maar als het aan de commissie-Borstlap ligt, kan de werkgever in de toekomst dus zowel het aantal arbeidsuren van een vaste medewerker eenzijdig verminderen als het dienstverband gemakkelijker beëindigen. Zo bezien is het raadselachtig waarom werkgeversorganisatie VNO-NCW zo kritisch op het rapport reageerde.

De meeste Nederlandse werkgevers stellen zich bij het aannemen van personeel extreem risicomijdend op

Hoe de vele voorstellen van de commissie-Borstlap, als zij in wetgeving zouden worden omgezet, in de praktijk het gedrag van werkgevers zouden beïnvloeden, is moeilijk te voorspellen. Het lijkt er eerder op dat het aantal keuzemogelijkheden voor individuele werkgevers groter zal worden in plaats van kleiner, zoals de commissie claimt. Wel worden sommige vormen van flexibel werk duurder, maar daar staat tegenover dat andere vormen van flexibiliteit gemakkelijker worden. Als een vast contract met 'vaste' uren bijna net zo flexibel wordt als een tijdelijk contract of uitzendwerk, treedt er misschien een verschuiving op van externe naar interne flex, maar de vraag is of we daar dan veel mee opschieten.

Door zo sterk de noodzaak van 'wendbaarheid' van de onderneming te benadrukken, draagt de commissie er niet echt toe bij de fixatie van ondernemers op flexibiliteit te verminderen. Aan de ongelijke machtsverhouding tussen werkgever en werknemer – zowel individueel als collectief – zal weinig veran-

deren. En dat betekent dat de afwenteling van risico's door bedrijven op werknemers onverminderd door kan gaan.

Machtsbalans werkgever en werknemer

Hoewel ik in dit artikel slechts twee van de vijf 'bouwstenen' die de commissie-Borstlap aan-draagt voor de toekomstige regulering van werk, aan de orde heb gesteld, heb ik hopelijk duidelijk gemaakt dat de voorstellen niet de grote ommekeer op de arbeidsmarkt teweeg zullen brengen, die de commissie voorstaat. Daartoe heeft zij te veel vertrouwen in de sturende werking van de wetgeving rond contractvormen en ontslag en gaat zij te gemakkelijk voorbij aan de veranderde machtsverhouding tussen werkenden en werkgevers, waardoor de laatste steeds meer hun risico's op de werkenden afwentelen.

Er is dan ook dringend meer aandacht gewenst voor mogelijkheden om de machtsbalans tussen werkenden en werkgevers te herstellen, zowel op collectief als op individueel niveau. Op collectief niveau betekent dit dat de positie van vakbonden zou moeten worden versterkt. Men kan dit in de eerste plaats als een taak van de vakbonden zelf zien, doordat zij meer leden moeten werven. Tot nu toe zijn alle pogingen hiertoe echter vergeefs gebleken. Misschien zou nagedacht moeten worden over een nieuwe grondslag voor vakbonden, bijvoorbeeld op basis van een verplichte financiële bijdrage van iedere werkende die onder een cao valt in combinatie van een quasi-automatisch lidmaatschap.⁴ Daarnaast zouden de rechten en bevoegdheden van de ondernemingsraad kunnen worden uitgebreid.

Op individueel niveau zou de positie van de werkende ten opzichte van de werkgevende op verschillende manieren kunnen worden versterkt. Om te beginnen vraagt dit eerder om versterking dan verzwakking van de ontslagbescherming. Een verdergaand idee is om een deel van het loon van werknemers uit te keren in de vorm van aandelen in hun eigen

bedrijf, zodat zij (gezaamenlijk) ook hun stem kunnen verheffen op de aandeelhoudersvergadering. Bovendien zouden bedrijven hierdoor op den duur minder afhankelijk worden van externe kapitaalverschaffers, die meestal alleen geïnteresseerd zijn in het financiële rendement van de onderneming.⁵

De winst van zowel de commissie-Borstlap als het WRR-rapport is dat er nu sterke argumenten op tafel liggen voor een grotere na-

druk op kwaliteit in het arbeidsmarktbeleid. Maar om daadwerkelijk voor alle werkenden de kwaliteit van het werk te verbeteren en de grote ongelijkheid te verminderen is heel wat meer nodig dan het pakket aan maatregelen dat de commissie nu op tafel legt. Voor de 'brede maatschappelijke alliantie' die de commissie bepleit om haar visie verder uit te werken, is er dan ook nog veel werk aan de winkel!

Noten

- 1 Beer, P. de, & Keune, M.J. (2018), 'De erosie van het poldermodel', in: *Mens & Maatschappij*, 93(3), pp. 231-260.
- 2 Vgl. Baccaro, L., & Howell, C. (2017), *Trajectories of neoliberal transformation: European industrial relations since the*
- 3 Beer, P. de (2018), 'Waarom gebruiken werkgevers (steeds meer) flexibele arbeidskrachten?', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 34(1), pp. 62-84.
- 4 Zie voor een verdere uitwerking Beer, P. de (2013), 'Een verplichte bijdrage voor de
- 5 Zie: Beer, P. de (2004), 'Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme', in: *S&D* 2004/10-11, pp. 10-26.

Column

De Parijse School komt eraan

Door **Patrick Dering**

Trainee bij de Progressieve Alliantie van Socialisten en Democraten (S&D-groep) in het Europees Parlement

De economie van de tweede helft van de twintigste eeuw werd gedomineerd door de principes van de *Chicago School of Economics*. Het economische en politieke discours maakte in de jaren zeventig en tachtig een stevige ruk naar rechts. Economen als Milton Friedman wonnen Nobelprijzen en schreven bestsellers. Het vrijemarktkapitalisme werd heilig verklaard: *There is no Alternative!*

Na de economische crisis — die werd ingeluid door de val van Lehman Brothers in 2008 — waait de wind uit een andere academische hoek. Het boek *Kapitaal in de 21ste eeuw* van de Franse econoom Thomas Piketty werd een wereldwijde bestseller. Ook economen als Thomas Philippon, Gabriel Zucman en Emmanuel Saez zijn prominent aanwezig in het publieke debat en zijn al duizenden keren geciteerd door collega's. Esther Duflo en haar partner Abhijit Banerjee kregen vorig jaar een Nobelprijs voor hun baanbrekende onderzoek naar wereldwijde armoedebestrijding. Onder invloed van Franse economen verschuift het debat over de economie steeds verder naar links.

Thomas Philippon onderzoekt de vraag waarom telefonie en internet in de Verenigde Staten zoveel duurder zijn dan in Europa. Volgens hem komt dat door het mededingingsbeleid. Zijn advies: beperk de macht en invloed van geld en lobbyisten in de politiek en hervorm het mededingingsbeleid ingrijpend, bijvoorbeeld op het gebied van data.

Zucman en Saez doen onderzoek naar de miljarden die verborgen worden in belastingparadijzen. Dit is volgens hen geen onvermijdelijk gevolg van globalisering maar

moet aangepakt worden met aanpassingen in handelsverdragen, internationale samenwerking en strenge sancties voor belastingparadijzen. Piketty stelt in zijn nieuwe boek voor dat bestuursraden verplicht voor de helft uit werknemers moeten bestaan en hij pleit voor een gift van € 120.000 aan elke burger die vijftientwintig wordt.

Wat deze Franse economen met elkaar gemeen hebben, is dat ze zich in hun onderzoek en met hun economische methodes richten op het falen van de vrije markt en de negatieve effecten daarvan voor de samenleving. Samen met een lichter andere progressieve denkers leggen deze economen de basis voor een nieuwe economische agenda die afstand neemt van incrementalisme: het licht bijsturen van de markt oftewel neoliberalisme-light. Ze doen ingrijpende beleidsvoorstellen om de schade te repareren die de vrije markt heeft veroorzaakt. De overheid is niet langer het probleem, maar de sleutel tot de oplossing.

De invloed van wat we later misschien wel de *Paris School of Economics* zullen noemen neemt toe. In de Verenigde Staten weten Elizabeth Warren en Bernie Sanders met een progressieve economische agenda honderdduizenden jongeren te mobiliseren. Een belangrijke boodschap in hun campagne: hervorm het belastingstelsel en voer een belasting in op vermogen.

Of de wereldeconomie echt aan de vooravond staat van een links decennium is mede afhankelijk van de uitslag van de Amerikaanse presidentsverkiezingen en het herstel van linkse partijen in Europa. Dat zal mede bepalen of economiefaculteiten ooit hun cursussen over de Chicago School zullen vervangen voor vakken over een Paris School. De Franse economen hebben ons alvast een les geleerd: *Il y a une alternative!*

Felix Rottenberg in gesprek met buurtbewoner Eyüp Uymaz in 'Terug naar de Akbarstraat'.

TERUG NAAR DE AKBARSTRAAT

In het tweeluik *Terug naar de Akbarstraat* van regisseur Gülsah Dogan keert Felix Rottenberg na twintig jaar terug naar de Amsterdamse Kolenkitbuurt. In wat ooit de slechtste buurt van Nederland was, is de laatste jaren veel veranderd.

Wat leert de Akbarstraat ons over hoe we kunnen samenleven in multi-etnisch Nederland? Het kost Rottenberg duidelijk alle empathie die hij in zich heeft om überhaupt het gesprek op gang te brengen, zo gepolariseerd is de situatie ondertussen geworden. Misschien schuilt in die empathische houding juist wel de belangrijkste les voor de PvdA.

Volgens socioloog **JAN WILLEM DUYVENDAK** (UvA/ NIAS-KNAW) moet in elk geval niet te veel op de emotie worden gespeeld, want: 'Hoe sentimenteler de samenleving, hoe moeilijker het samenleven wordt.'

Politiek socioloog **EMILY MILTENBURG** (SCP): 'Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlanders steeds meer wij-zij denken ervaren.'

‘In hun muziek zit geen melodie’

Twintig jaar geleden lieten Paul Scheffer (*Het multiculturele drama*) en Felix Rottenberg (*De Akbarstraat*) het debat over integratie ontvlammen. Nu, twee decennia later, komen ze allebei met een ‘update’. Jan Willem Duyvendak meent dat beide opiniemakers zich rond 2000 gedroegen als drama queens. ‘Rottenberg lijkt geleerd te hebben van de afgelopen twintig jaar, Paul Scheffer is hardleerser.’

JAN WILLEM DUYVENDAK

Hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van NIAS-KNAW

Het was een fraai tweeluik, de uitzendingen *Terug naar de Akbarstraat*, gemaakt door Felix Rottenberg en geregisseerd door Gülsah Dogan. We leren een snel veranderende buurt kennen, waarin de bewoners met een migrantenachtergrond nu de langst-ingezetenen zijn. Zij verwachten van de nieuwe instroom van witte middenklasse-bewoners dat zij zich zullen aanpassen aan hun gewoonten, want zij wonen daar het langst.

Het is de omgekeerde wereld vergeleken met de situatie die Rottenberg vastlegde in zijn eerste film die hij, in dezelfde Kolenkit-buurt, in 2002 draaide. Toen werd van migranten geëist dat zij zich moesten aanpassen aan hun nieuwe buurt, overwegend bewoond door witte Nederlanders met een laag inkomen.

Een stadssocioloog zou zeggen: interessant, maar ‘what is the point?’, want snelle veranderingen in de bevolkingssamenstelling zijn eigen aan het wonen in wijken in grote steden.

Maar in dit geval was en is er meer aan de hand. Rottenberg ging in 2002 op zoek naar de plek waar het door Paul Scheffer ontwaarde ‘multiculturele drama’ zich zou afspelen. En hij toonde inderdaad een tamelijk dramatisch beeld.

Voor 2002 waren veel witte Nederlanders al uit de buurt vertrokken omdat ze hun slechte huizen konden inruilen voor betere woningen, elders in Amsterdam of in omliggende dorpen, groeikernen of steden. De hoge instroom van migranten speelde bij hun vertrek vaak een rol: de wijk werd armer en ‘zwarter’. De Kolenkitbuurt bevond zich naar het oordeel van bewoners en politici in een negatieve spiraal.

In het kader van ‘stedelijke vernieuwing’ werd daarom besloten om de buurt, samen met andere ‘Vogelaarwijken’, aan te pakken. Dit kwam in de praktijk neer op de sloop van sociale huurwoningen en de bouw van koopwoningen, resulterend in een nieuwe in- en

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

uitstroom van bewoners. Het netto-effect is dat de wijk nu weer wat rijker en witter wordt.

Rottenberg laat in zijn nieuwe serie reportages de sloop- en bouwactiviteiten uitgebreid zien omdat de wijk in twintig jaar een heuse metamorfose heeft ondergaan. Hierin heeft de politiek – en zeker ook de PvdA – een grote rol gespeeld. Allerlei beleidsideeën over menging, sociale cohesie en sociale mobiliteit moesten in de Kolenkitbuurt en in vergelijkbare wijken in de praktijk worden gebracht. Rottenberg wil achterhalen hoe dat heeft uitgewerkt en keert daarom terug naar de Akbarstraat.

De inzet van de serie is daarmee hoger dan zomaar een portret van een willekeurige buurt in Amsterdam. De ambitie reikt verder want aan de hand van de Akbarstraat raakt Rottenberg aan grote thema's: hoe gaat het nu écht met het samenleven in multi-etnisch Nederland? Bestaat het multiculturele drama? Sinds de publicatie van Scheffers essay waren veel politici en opiniemakers ervan overtuigd geraakt dat zich een stil drama voltrok in 'achterstandsbuurt'. Dat drama zou decennialang over het hoofd zijn gezien en dat zou nooit meer mogen gebeuren. Sindsdien worden in alle media, ook de serieuze, eindelijk veel witte Nederlanders geïnterviewd op levensechte plekken (vooral de markt is heel populair bij journalisten) met de vraag wat zij van 'de integratie' vinden. Geen emotie mag onopgemerkt blijven in deze genoegdoening voor veronderstelde politieke verwaarlozing.

Rottenbergs eerste uitzending in 2002 paste naadloos in deze aandacht voor 'het alledaagse leven'. Geen hoogdravende beschouwingen van wetenschappers over de multiculturele samenleving maar een direct verslag van het 'echte leven', vol emoties, vol drama. Rottenberg, vooraanstaand lid van de Partij van de Arbeid, leek het alarmistische 'gelijk van Scheffer' met zijn uitzending nogmaals te bewijzen. Nu het exact twintig jaar geleden is dat Scheffer zijn essay publiceerde, brengt Rottenberg een nieuw tweeluik uit. Enerzijds kiest hij weer voor het centraal stellen van

spanningen tussen groepen. Anderzijds ontstijgt Rottenberg dit keer een louter dramatische lezing van het leven in de Kolenkitbuurt. Laten we kijken hoe hij dit doet.

Blindstaren op de buurt

De portretten die Rottenberg schetst van talloze buurtbewoners en lokale 'instituties' – van de sportschool, de middenstandswinkel, de basisschool – geven tezamen een goed beeld van de grote veranderingen in de buurt. Naast verandering, valt ook de continuïteit op: de etnische achtergrond van bewoners mag dan niet meer dezelfde zijn als voorheen, velen leiden nog steeds een moeizaam bestaan.

De buurt wordt door gentrificatie gemiddeld weliswaar welvarender, maar de armste bewoners worstelen met schulden, taalachterstand, verslavingen en gebrek aan perspectief. Toch zijn de uitzendingen van 2020 positiever gestemd dan die in 2002. Terwijl toen de somberte overheerste, zien we nu veel bewoners met wie het beter gaat, ook al hebben ze lang niet allemaal bereikt waarvan ze in 2002 droomden.

Niets is belangrijker voor de sociaal-economische zekerheid van buurtbewoners dan het bestaan van een nationale verzorgingsstaat

De verbetering van de buurt wordt vooral in beeld gebracht door de nieuwbouw, die soms heftig contrasteert met de resterende sociale woningbouw. Rottenberg laat zien dat het bouwen zelf, het loutere feit dat er in de buurt geïnvesteerd wordt, een belangrijk mentaal effect heeft. Bewoners van de Kolenkitbuurt

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

hebben het gevoel dat ze er weer toe doen (hierbij zal overigens meespelen dat relatief veel bewoners van sociale huurwoningen in de buurt kunnen blijven wonen of er terug kunnen keren). De politieke aandacht voor de 'achterstandswijk' vertaalt zich in aanzienlijke investeringen — ook al heeft dit kostbare proces van stedelijke vernieuwing door de financiële crisis vertraging opgelopen.

De taal waarin buurtbewoners over elkaar praten en de emoties die zij beleven, hangen sterk samen met wat er nationaal gezegd wordt

Naar aanleiding van de fysieke veranderingen in de Kolenkitbuurt gaat het in de interviews voortdurend over 'menging'. Dat leidt soms tot spraakverwarring: over welke menging hebben we het nu precies? De menging van oorspronkelijke bewoners met nieuwkomers? Maar wie is oorspronkelijk en wie is nieuw? De witte bewoners van het eerste uur blijken nu net zoveel kritiek te hebben op de instroom van 'witte yuppen' als dat ze dat eerder op migranten hadden. De migranten noch de witte yuppen hebben hen veel te bieden, vinden ze. Hun komst leidt nauwelijks tot sociale contacten en de laatste buurtwinkels houden ze ook niet overeind.

Rottenberg laat de mokkende witte oudere bewoners uitgebreid aan het woord maar zegt weinig over wat hun teleurstelling betekent voor de hoogdravende beleidsambities: was het een goed idee om de sociaal-culturele diversiteit te bezweren door in te zetten op sociaaleconomische menging? Rottenberg blijft ver van dergelijke discussies. Hij vindt blijkbaar dat de alledaagse consequenties voor zich spreken.

En inderdaad, door de werkelijkheid zo op de huid te zitten, krijgen we prachtige beelden van klaverjassende witte ouderen en migrantenvrouwen die op cursus leren voor zichzelf op te komen. Hoe dingen gaan, zien we, maar waarom gaan ze zo? We krijgen veel beelden voorgeschoteld van een klein gebied maar door Rottenbergs aanpak zien we ook veel niet. Want de Akbarstraat staat niet op zichzelf, net zomin als de Kolenkitbuurt in haar geheel dat doet. Wie er komt te wonen, wordt bepaald door woningbouwcorporaties en door nieuwe investeerders in de wijk.

Of bewoners perspectief hebben, wordt maar in zeer beperkte mate door de buurt beïnvloed. De kansen op arbeid hangen sterk van opleiding en economische conjunctuur af en, in het geval van migranten, van de mate van discriminatie. Banen zijn er nauwelijks in de buurt — vandaar ook dat Rottenberg met een bewoner naar buiten de buurt moet als de laatste trots wil laten zien welke hoogbouw mede onder zijn leiding uit de grond is gestampt.

Of bewoners rond kunnen komen, wordt evenmin in de buurt bepaald. Niets is belangrijker voor de sociaaleconomische zekerheid van buurtbewoners dan het bestaan van een nationale verzorgingsstaat. Dat Rottenberg in de wijk armoede en schulden tegenkomt, heeft dan ook vooral met landelijk beleid te maken en weinig met de wijk zelf. Om te kunnen begrijpen wat we in de reportage over de buurt zien, moeten we dus buiten de wijk kijken: hoeveel (extra) geld gaat er naar de achterstandsscholen in de buurt? Hoeveel uitkeringen worden overgemaakt en hoe hoog (of laag) zijn die in de loop van de tijd? Hoe zit het met allerhande toeslagen? Naast deze financiële stromen gaat het ook om de fysieke bewegingen in en uit de buurt: hoeveel bewoners gaan er buiten de buurt naar hun werk? En omgekeerd: welke mensen komen van buiten om in de buurt te werken: leraren, politieagenten, huisartsen, wijkverpleging? Dit zijn ook empirische kwesties — maar Rottenberg is

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

daarin minder geïnteresseerd. Hij houdt zijn reportage letterlijk klein.

Daarbij richt hij zich sterk op de onderlinge verhoudingen tussen bewoners, die hij vooral lijkt te zien als deel van een groep: de nieuwe, witte yuppen, de oude klaverjassende witte buurtbewoners, de assertiever wordende migrantenvrouwen. En wat blijkt? De verhoudingen *binnen* deze groepen zijn vaak uitstekend, terwijl de relaties *tussen* hen bepaald niet warm zijn. Daarvan krijgen we talloze voorbeelden te zien, ook van onbeholpen pogingen van bewoners om juist hun beste beentje voor te zetten en zich open te stellen voor anderen.

Een groep witte ouders die de basisschool meer gemengd wil maken, raakt diep gefrustreerd, met name als ouders met een migratieachterstand hun bedoelingen en de uitvoer van de mengingsplannen licht racistisch vinden. We zien hele boze ouders, maar bar weinig analyse van wat er precies misgaat. *Terug naar de Akbarstraat* is in die zin een echte *dramaserie*: collectieve emoties lijken de belangrijkste argumenten te zijn geworden. Dat zorgt voor mooie televisie, maar het is en blijft wel emotietelevisie.

Met het verstrijken van de tijd

Dat is echter niet het hele verhaal; Rottenbergs recente tweeluik graaft soms wel dieper. Zo komen we wijkbewoners tegen die in 2002 ook al in de uitzending zaten. Hoe is het hen vergaan? Hier zijn de verhalen individueler. Het meest schrijnend is het verhaal van de buurtbewoner die per ongeluk met groot materieel wordt aangehouden op verdenking van betrokkenheid bij terrorisme. We zien welke enorme impact dit op zijn leven heeft gehad.

Opvallend is echter dat dit het enige moment in beide uitzendingen is dat islamitisch geïnspireerd terrorisme aan de orde komt terwijl dit in de afgelopen twintig jaar toch een enorme invloed heeft gehad op de publieke beeldvorming (en afkeuring) van 'de islam'.

Leven de aanslagen helemaal niet bij de buurtbewoners? Wordt hun alledaagse leven echt uitsluitend bepaald door wat er in de buurt gebeurt? Dat is onwaarschijnlijk. Socioloog Paul Mepschen laat in zijn proefschrift *Everyday Autochthony* zien dat de taal waarin buurtbewoners over elkaar praten en de emoties die zij beleven, sterk samenhangen met wat er op nationaal gebeurt en gezegd wordt.

Door 2002 en 2020 te vergelijken kan Rottenberg veel laten zien van de ontwikkeling van individuele bewoners. Zo worden zij meer dan louter groepsleden. Tegelijkertijd gebeurt er door de tijdsafbakening iets anders: veranderingen *binnen* die 18 jaar komen wel in beeld, maar het lijkt nu alsof de geschiedenis van migratie en integratie pas in 2002 begint, toen 'de politiek wakker was geworden' na Scheffers interventie. Maar dat klopt natuurlijk niet.

We springen in de uitzending nu van de opbouwfase van Amsterdam Nieuw-West begin jaren zestig, met vrolijk ogende witte bewoners, naar de instroom van migranten die er sloverig en 'anders' uitzien in de jaren tachtig, en dan is het al snel 2002. 'Stedelijke vernieuwing' wordt door deze chronologie gepresenteerd als de eerste ingreep van overheidswege om iets aan de buurt te doen, waarbij Rottenberg voorbij gaat aan de talloze initiatieven in de jaren tachtig en negentig om problemen in dit type buurten aan te pakken. Dat er voor 2002 al veel in en aan deze wijken is gebeurd, bijvoorbeeld als onderdeel van het Grote Stedenbeleid dat in de jaren negentig voor veel extra aandacht en geld voor probleemwijken zorgde, moet de kijker er zelf bij bedenken.

Door die geschiedenis weg te laten, lijkt het net alsof Scheffer in 2000 als eerste (na Bolkestein) problemen durfde te 'benoemen' en de politiek moest wakker schudden. In dat beeld past ook het onjuiste idee dat 'linkse politici hadden weggekeken' of, nog erger: ze hadden met hun 'multiculturele politiek' de oorspronkelijke Nederlanders in de steek gelaten. 'Ze knuffelden allochtonen' en zagen niet

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

welk drama zich onder 'gewone Nederlanders' voltrok.

Vooraf PvdA'ers trokken vanaf 2000 het boetekleed aan: zij hadden het drama niet alleen gemist, misschien was het wel aan hun beleid te wijten. Als ware flagellanten gingen ze mee in de kritiek op hun 'relativistische politiek' die de problemen van de Akbarstraat zou hebben veroorzaakt.

Sociaal-democraten hebben sinds 2000 een onnodig sterke zelfhaat ontwikkeld. Onnodig omdat hen veel minder te verwijten viel dan ze zelf gingen geloven. Zo is er weinig enthousiast 'multicultureel beleid' geweest.¹ Ook zijn echte cultuur-relativistische PvdA'ers volgens mij een schaars soort (ik kom zelf uit een sociaal-democratisch nest en herinner me vooral veel moralisme en het opgeheven vingertje van 'Nederland gidsland'). Doordat Rottenberg de geschiedenis van migranten eigenlijk pas in 2002 laat beginnen, toont hij in zijn eerste uitzendingen een *foto*, waarop staat wat er allemaal niet deugt, zonder oog te hebben voor de vooruitgang die dan al is geboekt.

Hij laat geen ontwikkeling, geen film zien. Scheffer en Rottenberg zijn rond 2000 beiden *drama queens*: ze overdrijven de problemen, hebben geen adequate kennis van het integratieverleden en extrapoleren uit het veronderstelde heden dramatische toekomstbeelden. Van de feiten moeten ze weinig hebben. Als de commissie-Blok – nota bene mede opgericht als reactie vanuit de Kamer op Scheffers essay – constateert dat het met 'de integratie' redelijk vlot, dan kan dat niet waar zijn. Er was immers een drama...?

Maar misschien moet ik Rottenberg en Scheffer niet helemaal op één lijn plaatsen, want ook in 2002 al sloot Rottenberg niet uit dat er mogelijk reden was voor enig optimisme, voor een betere toekomst. Zo vraagt hij in die toenmalige uitzending aan migrantenkinderen welke aspiraties ze hebben voor de toekomst: welke beroepen willen ze vervullen? Zullen ze later, als zij groot zijn en zelf kinderen hebben, thuis Nederlands spreken? Rottenberg

lijkt op zulke momenten te onderkennen dat 'integratie' tijd kost, veel tijd, en dat hij zijn oordeel eigenlijk zou moeten opschorten. Op andere momenten kan hij de dramatisering echter niet weerstaan.

In de uitzendingen van 2020 kan hij die neiging ook niet altijd onderdrukken, maar dit keer wordt hij gecorrigeerd door een welbespraakte antropoloog, Sinan Çankaya. Hij wijst Rottenberg erop dat hij van individuen steeds weer groepsdieren maakt, waarbij de verschillen tussen collectiviteiten sterk worden aangezet, en dan met name de sociaal-culturele.

Hij vindt Rottenberg nog steeds iemand die dramatiseert. Het siert Rottenberg dat hij deze kritiek zo openlijk toont. Want niks is ondermijnender voor drama dan een nuchtere, onderbouwde blik van een échte insider Çankaya is niet alleen antropoloog maar ook nog eens buurtbewoner en dat laatste geeft hem in deze dramaserie een grote geloofwaardigheid: hij kent immers 'het echte leven'!

Sentimentaliteit

Sinan Çankaya probeert Rottenberg vooral af te helpen van zijn 'culturalistische' blik, de neiging om te denken dat de scheidslijnen in de samenleving tussen etniciteiten en religies lopen. Daar stelt hij tegenover dat de oorspronkelijke witte bewoners en migranten veel gemeenschappelijk hebben, met name hun zwakke sociaaleconomische positie. Waarom benadrukte Rottenberg dat in 2002 niet veel meer, zo vraagt hij zich af. En hebben de migranten van weleer nu niet vooral last van rijke witte 'yuppen' die bijdragen aan de gentrificatie van de buurt?

Çankaya stelt, wat mij betreft terecht, sociaaleconomische ongelijkheden centraal, vooral in contrast met de culturalisering van het debat door Scheffer en Rottenberg in 2000 respectievelijk 2002. Maar is die gedeelde positie van de 'onderklasse' het hele verhaal? Hebben de buurtbewoners vooral veel gemeenschappelijk? Uit angst voor culturalisering lijkt

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

Çankaya hier wel heel snel de relevantie van etniciteit en religie af te doen. Dat terwijl hij in de rest van de uitzending zelf ook het multi-etnische karakter van de wijk benadrukt en spreekt over een diverse buurt, waar blijkbaar meer aan de hand is dan alleen sociaaleconomische (on)gelijkheid.

In Rottenbergs tweeluik komen verschillende mensen te spreken over de vele nationaliteiten (wel 148) die Amsterdam herbergt. Voor de één is dit een schrikbeeld, terwijl anderen deze diversiteit niet per se onaantrekkelijk vinden, ze noemen de buurt zelfs vrolijk 'superdivers'. Maar hoezeer hun waardering ook uiteenloopt, ze delen een onterechte veronderstelling, namelijk de toename van verschillen.

In 2002 al sloot Rottenberg niet uit dat er mogelijk reden was voor enig optimisme, voor een betere toekomst

Dat is verrassend: zijn in de loop van de tijd de overeenkomsten niet belangrijker geworden en de verschillen juist minder groot? Die overeenkomsten liggen zeker niet alleen in gedeelde sociaaleconomische belangen maar ook in convergerende opvattingen en gedragingen op talloze gebieden (leeftijd, huwelijk, aantal kinderen, arbeidsparticipatie mannen en vrouwen, opleidingsniveau, taalvaardigheid, et cetera).

Het benadrukken van 148 nationaliteiten doet geen recht aan het feit dat de grootste groepen migranten van weleer behoorlijk gevestigd zijn geraakt. Superdiversiteit suggereert veel te veel alsof er geen mainstream in Nederland is die voortdurend nieuwe groepen in zich opneemt. Superdiversiteits-denkers

als Maurice Crul, hoogleraar sociologie aan de VU, bevestigen ten onrechte dat beeld door te suggereren dat 'witte mensen' zich nu moeten aanpassen aan de andere groepen in de buurt, alsof migranten niet zelf tot de mainstream zijn gaan behoren en alsof ze maar weinig met witte Nederlanders gemeenschappelijk zouden hebben.²

Deze 'toegenomen diversiteits'-mythe is tamelijk hardnekkig. Misschien is het daarom goed om in herinnering te roepen wat Menno Hurenkamp, voormalig hoofdredacteur van *S&D*, in 2009 schreef in een themanummer naar aanleiding van de resolutie *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst*: 'We verschillen steeds meer van elkaar, qua herkomst en afkomst maar ook qua levensstijl en gezinssamenstelling, heet het al in de eerste alinea van de PvdA-resolutie. Maar het is alleen al gezien de bandbreedte van de politieke meningen over integratie de vraag of daar iets van klopt. En wie te beroerd is dat toe te geven, steke zijn licht 's ochtends of 's avonds op in de buurt van de A12, om daar te kijken hoe we met zijn allen verschillen "qua levensstijl". Het kan zijn dat dit land in verwarring is, maar dan wel met z'n allen tegelijk over hetzelfde onderwerp, met min of meer dezelfde oplossingen. Is dat verwarring of blikvernauwing?'

Superdiversiteits-denkers leggen, net zoals de *drama queens* van de PvdA, een zwaar accent op verschillen en miskennen de overeenkomsten. Misschien komt dat ook wel omdat die overeenkomsten veel te omvattend worden gedefinieerd. Zo gaan veel beleidsmakers uit van al te hoogdravende en onhaalbare doelstellingen, bijvoorbeeld dat mensen enerzijds zoveel mogelijk moeten mengen terwijl zij zich anderzijds 'thuis' zouden moeten voelen.

De buurtbewoners die Rottenberg interviewt, lijken in dit mengen tekort te schieten, bijvoorbeeld wanneer hij suggereert dat een geheel wit-Nederlandse klaverjasclub toch eigenlijk geen goed idee is. De nieuwe eigenaren van een koopwoning hebben al evenveel buikpijn van de roomwitte samenstelling van

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

hun eetclub. Dit ongemak komt voort uit een verkeerd idee over waar en wanneer menging zin heeft en waartoe.

Het lijkt me dat we mensen overvragen als ze zelfs in zelfgekozen groepen per se altijd moeten streven naar maximale diversiteit. Dat bewoners vrijetijdsactiviteiten organiseren voor anderen met een vergelijkbare smaak of levensstijl lijkt me niet alleen onproblematisch maar eigenlijk tamelijk vanzelfsprekend. Dat is geen alledaags drama, dat wordt het pas als er hoge politieke eisen aan worden gesteld.

Natuurlijk ligt dat een slag anders voor publiek gefinancierde activiteiten, hoewel Nederland ook daar een lange traditie kent van gesubsidieerd 'verkeren in eigen kring'. Maar omdat mensen de neiging hebben om gelijkgearde op te zoeken, kan het bij bijvoorbeeld de schoolgang geen kwaad om te stimuleren dat kinderen van verschillend pluimage bij elkaar in de klas komen. Hetzelfde geldt voor activiteiten waardoor buurtbewoners niet geheel vreemden voor elkaar blijven.

Dat klinkt misschien nogal minimaal, maar dat is al heel wat. Maximalistische, bestuurlijke doelen als 'sociale cohesie' bevorderen of 'je thuisvoelen met anderen in de buurt' miskennen de eigen aard van buurt- en burensrelaties. Je echt thuis voelen doe je maar met weinig anderen en op heel bepaalde plekken; het is dan ook een volstrekt irreëel beleidsdoel dat nooit gehaald zal worden.³

Buurtbewoners moeten het met elkaar zien uit te houden en dat is vaak al heel wat: over het samenleven bestaan veel te rozige ideeën. Een stad is geen dorp. Om nogmaals Hurenkamp aan te halen: 'Men wil in de oude wijken — of elders — niet meer contact met wie dan ook, zoals de PvdA-resolutie wel herhaaldelijk veronderstelt, clichés uit het sociale beleid herkauwend. Men wil een comfortabel leven leiden en voorspelbaarheid speelt daar een grotere rol in dan hand-in-hand met de hele buurt de straat door op elke mooie zomeravond. Mensen moeten ongeveer weten wat

hun burens bezighoudt, zodat ze hen verder met een gerust hart kunnen negeren.'

Een geïnterviewde in de reportage had daarvan een veel realistischer beeld dan Rottenberg zelf: 'Je hoeft toch geen vrienden of vriendinnen met elkaar te worden?' Het is mooi als buurtbewoners elkaars gedrag kunnen 'lezen' en elkaars gevoeligheden kennen (om daar een beetje rekening mee te kunnen houden). Maar ze hoeven niets voor elkaar te voelen.

Het benadrukken van 148 nationaliteiten doet geen recht aan het feit dat de grootste groepen migranten van weleer behoorlijk gevestigd zijn geraakt

En dat is wel waar Rottenberg eindeloos naar vraagt: in deze korte dramaserie overheerst het gevoel. En dus gaan mensen ook driftig op zoek naar hun emoties ('dat raakt je bij je gevoel') want blijkbaar draait het daar om. Maar dat lijkt me een grote vergissing. Nu moeten buurtbewoners zich in allerlei bochten wringen om uit te leggen dat het hen echt niet lukt om bij de muziek van nieuwkomers iets te voelen ('In hun muziek zit geen melodie') terwijl ze eigenlijk best snappen dat nieuwkomers ook niet echt warmlopen voor hun liederen. In plaats van de bewoners te eisen dat ze meer voor elkaar voelen, kunnen ze beter leren om op een verstandige manier om te gaan met de resterende verschillen. Hoe sentimenteler de samenleving, hoe moeilijker het samenleven wordt.

Daarom ook is dramatisering als stijl en strategie problematisch. Overdrijving roept op haar beurt immers heftige emoties op —

Jan Willem Duyvendak *'In hun muziek zit geen melodie'*

bijna geheel losgezongen van de feitelijke situatie. Politici en opiniemakers zijn als geen ander bedreven in dramatisering — bijna net zozeer als televisiemakers. Misschien moet ik daarom Rottenberg en Scheffer ook niet te hard aanvallen, het hoort bij hun vak. En Rottenberg lijkt ook geleerd te hebben in de afgelopen twintig jaar: hij probeert veel genuanceerder te zijn en laat ruimhartig anderen aan het woord die die nuance kennen.

Paul Scheffer is wat dat betreft hardleerser: zelfs als hij in zijn recente terugblik op twintig jaar 'multicultureel drama' moet toegeven dat hij er op bijna alle punten naast heeft gezeten, matigt hij zijn toon niet maar komt opnieuw met apodictische uitspraken. Hij schetst een nieuw drama met apocalyptische beelden over de toekomst, in deze variant door 'ongeremde immigratie'. Sociaal-democraten zouden wat mij betreft geen onheilsprofeeten moeten zijn — paniek zaaien gebeurt er al genoeg, met name door extreemrechts.

En dat brengt me bij mijn laatste punt. Eén van de belangrijkste ontwikkelingen in de afgelopen twintig jaar — de doorbraak van extreemrechtse partijen — blijft bijna geheel onbesproken in *Terug naar de Akbarstraat*. Eén keer valt de naam van Fortuyn maar verder horen we vooral de bekende argumenten van Wilders en Baudet uit de mond van buurtgenoten. Politici geven taal aan het ongenoegen van bewoners maar Rottenberg vraagt in de uitzending niet naar waar de geïnterviewden politiek staan.

Al even opmerkelijk is dat Paul Scheffer in zijn recente terugblik geen woord besteedt aan de doorbraak van PVV en FvD (partijen die, andersom, voortdurend benadrukken hoezeer ze schatplichtig zijn aan het idee van 'een multicultureel drama'). Doordat het niet over de nieuwe partijen gaat, komt het lot van de oude ook niet ter sprake. Zelfs de teloorgang van de sociaal-democratie blijft onbesproken. Terwijl dat me toch het echte drama van de afgelopen decennia lijkt.

Noten

- 1 Duyvendak, J. W., R. van Reekum, F. El-Hajjari & C. Bertossi (2013), 'Mysterious multiculturalism. The risks of using model-based indices for making meaningful comparisons', in: *Comparative European Politics* 11 (5), pp. 599-620.

- 2 Alba, R. & J. W. Duyvendak (2019), 'What about the mainstream? Assimilation in super-diverse times', in: Special issue *Ethnic and Racial Studies* "Super-diversity in Everyday Life" 42 (1).
- 3 Duyvendak, J. W. (2011), *The Politics of Home. Nostalgia and Belonging in Western*

Europe and the United States, Basingstoke: Palgrave Macmillan; Duyvendak, J.W. (2017), *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Felix Rottenberg en buurtbewoner Hanneke Weber brengen warm eten naar haar eetclub in de Kolenkitbuurt.

Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving

Over de relatie tussen de buurtsamenstelling enerzijds en burenccontact en integratie anderzijds bestaan verschillende sociale theorieën. Maakt onbekend onbemind of nemen vooroordelen juist af door dagelijkse contacten? Bewoners met een tweede generatie migratieachtergrond vinden dat integratie een gedeelde verantwoordelijkheid is van alle Nederlanders.

EMILY MILTENBURG

Politiek socioloog en onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

De Amsterdamse Kolenkitbuurt is een van de meest onderzochte en besproken buurten in Nederland. Deze naoorlogse buurt lag in de jaren vijftig aan de rand van de stad en maakte deel uit van het uitbreidingsplan van Van Eesteren. Ontworpen naar het ideaal van een groene, open stad met licht, lucht en ruimte, werd de Kolenkit een 'walhalla voor Hollandse arbeiders' genoemd.

Maar als Felix Rottenberg de buurt in 2001 bezoekt voor zijn documentaire *De Akbarstraat* constateert hij dat de buurt een 'geïsoleerd dorp' is geworden. Veel van de oorspronkelijke bewoners zijn vertrokken, negen op de tien inwoners zijn van Turkse of Marokkaanse komaf. Hij stelt vast dat er veel moslims wonen, veel portiekflats met schotels zijn en hij windt zich duidelijk op over het afval in de straat. Achtergebleven autochtone Nederlandse buurtbewoners zien het met lede ogen

aan en verkondigen dat 'de integratie mislukt is'. Het imago van de wijk kreeg nog een extra knauw, toen het tien jaar geleden op de eerste plek prijkte in de lijst met veertig Nederlandse probleemwijken van Ella Vogelaar (toenmalig minister voor Wonen, Wijken en Integratie).¹

Multiculturele samenleving onder vuur

Rottenbergs observaties pasten in de tijdsgeest. Hij maakte zijn documentaire in een periode dat het thema integratie het publieke debat op scherp zette. Waar het eerder nog vaak ging over sociaaleconomische participatie en kritiek op 'andere culturen' werd vermeden, agendeerde VVD-leider Frits Bolkestein in de jaren negentig een nieuwe denkrichting: integreren is je aanpassen aan de Nederlandse samenleving. Na de eeuwwisseling braken Paul Scheffer en Pim Fortuyn

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

het debat verder open en kreeg het integratievraagstuk politieke urgentie. Integratie is sindsdien veel meer dan een sociaaleconomisch vraagstuk: de roep om culturele aanpassing klonk steeds luider.

Sinan Çankaya, cultureel antropoloog en wijkbewoner, levert in de nieuwe documentaire in academische volzinnen helder commentaar bij de observaties van Rottenberg en de buurtbewoners van twintig jaar geleden. Hij deelt rake klappen uit in het integratiedebat. Zo merkt Çankaya op dat Rottenberg 'etnische concentraties' eenzijdig problematiseerde: op momenten dat migranten samenleven zoals in de Kolenkitbuurt is dat een probleem, terwijl bekend is dat er aan de onderkant van de woningmarkt weinig keuzevrijheid is. Hij hekelt ook dat de documentaire het bestaan van enclaves van witte Nederlanders niet ter discussie stelde.

De eenzijdige opdracht tot integratie voor mensen met een migratieachtergrond is achterhaald

Çankaya benadrukt dat het in de Kolenkitbuurt vooral om een sociaaleconomisch probleem gaat: veel bewoners leven in armoede en kunnen niet in een andere buurt terecht. Het gaat vaak om grote gezinnen en er is veel achterstallig onderhoud in de buurt. Tegelijkertijd verlieten veel witte Nederlanders de buurt, de buitenwereld projecteerde vervolgens de problemen op de achtergebleven migranten in de wijk. Waar Rottenberg twintig jaar terug vooral een gebrek aan culturele aanpassing en onderling contact zag, belicht Çankaya nu de achterliggende oorzaken, zoals de armoede onder de bewoners.

De buurt als belemmering?

Een van de hoofddoelen van Ella Vogelaars krachtwijkenbeleid was om de sociale stijging in aandachtswijken te stimuleren. De Kolenkit moest vooral een buurt worden waar mensen kansen hebben en graag willen wonen. Segregatie, ofwel ruimtelijke concentraties van mensen met beperktere kansen, diende bestreden te worden. Het wonen in eenzijdige buurten met veel mensen die laag op de sociaaleconomische ladder staan, zou de ontplooiingskansen en integratie namelijk niet ten goede komen.

Er is veel wetenschappelijke discussie over de vraag of het wonen in wat in de volksmond 'migrantenwijken' heten, nadelige gevolgen heeft voor de arbeidsmarktperspectieven van haar inwoners. De meer pessimistische theorie benoemt dat wonen in deze buurten ervoor zorgt dat de taalbeheersing achteruitgaat en dat 'minderheidsgroepen' ook minder contact hebben met de 'meerderheidsgroep'. Dit kan een sociaal isolement opleveren. Anno 2020 is die theorie in een stad als Amsterdam overigens al enigszins gedateerd: mensen met een migratieachtergrond zijn hier veelal geboren en getogen en beheersen de Nederlandse taal, ook vormen autochtone Nederlanders in Amsterdam niet meer de meerderheidsgroep.

Een andere meer optimistische benadering stelt dat migrantennetwerken in de buurt voor veel onderlinge steun kunnen zorgen en dat welgesteldere personen van dezelfde herkomst de minder gestelde buurtgenoten vooruit kunnen helpen. Er is veel internationaal onderzoek dat laat zien dat het wonen in een 'migrantenbuurt' geen nadelige gevolgen heeft voor de sociaaleconomische positie van haar inwoners, en zelfs positieve effecten kan hebben.² Toch blijft de vrees bestaan dat door een opeenstapeling van problemen in achterstandswijken de maatschappelijke kansen voor de bewoners achterblijven. Het gaat dan niet alleen om het samenwonen van veel mensen met een migratieachtergrond, maar

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

voornamelijk om hoge werkloosheidscijfers en veel armoede.

Voor deze zogenoemde buurteffecten van buurten met een zwak sociaaleconomisch profiel is in Nederland echter weinig bewijs gevonden. Mijn eigen onderzoek naar buurten laat zien dat het wel belangrijk is om hierbij verschillende buurtbewoners te onderscheiden.³ Verschillende groepen bewoners verhouden zich namelijk op een verschillende manier tot hun buurt. Zo hebben moeders met een jong kind wél beperktere arbeidsmarktperspectieven als ze in slechtere buurten wonen.⁴ Of dat aan de buurtgenoten ligt is echter sterk de vraag: ook een gebrek aan voorzieningen in de buurt, zoals betaalbare kinderopvang kan deze achterstanden verklaren. Het loont dus vooral om ook te investeren in de voorzieningen in de wijk.

Herstructurering

De laatste jaren is er veel veranderd in de Kolenkitbuurt. Veel sociale huurwoningen zijn gesloopt en vervangen door koop- en dure huurwoningen. De oude bewoners zijn vaak mensen met een migratieachtergrond en de nieuwe bewoners zijn overwegend witte Nederlanders met een goedgevulde portemonnee. De kansen van de oorspronkelijke bewoners heeft dat echter niet verbeterd, een deel was zelfs genooddaakt om te vertrekken naar andere achterstandswijken.

De herstructurering pakt het probleem dus niet bij de wortel aan. Om sociale mobiliteit te bevorderen zijn geen investeringen in buurten, maar investeringen in bijvoorbeeld goed onderwijs en begeleiding naar werk nodig. Buurtbewoner André Hammersma, voormalig eigenaar van een fotostudio op de Bos en Lommerweg in de Kolenkit, legt in de documentaire kraakhelder uit dat nieuwe woningen van alles verhullen, de armoede is niet voorbij: 'De buitenkant lost niets op.' Jongerenwerker Saïd Bensellam vult aan: 'Het ziet er mooi uit, maar gebroederlijkheid is er niet.'

En met dat gebrek aan gebroederlijkheid raakt deze bewoner de kern waar de documentaire zich voor een groot deel op richt: de sociale cohesie in deze buurt zou beroerd zijn. Terwijl de discussie over migratie en integratie gepolitiseerd is, laat de documentaire zien dat samenleven in de multi-etnische buurt een alledaagse praktijk is die ook aan verandering onderhevig is. In 2001 klaagden oud-bewoners, de witte Nederlanders, over het gebrek aan integratie in de buurt: 'geen allochtoon is lid van de klaverjasvereniging'. Twintig jaar later neemt André Hammersma deze woorden terug. Hij benoemt dat de schuld bij elke buurtbewoner ligt: iedereen leeft in zijn eigen wereld, de samenhang is uit de wijk verdwenen.

Schildpaddengedrag

Er zijn enkele rivaliserende sociale theorieën over het verband tussen etnische diversiteit en sociaal vertrouwen en contact in de buurt. Zo stelt de conflicttheorie dat onbekend simpelweg onbemind maakt. In een etnisch diverse wijk heb je minder vertrouwen in personen buiten je 'eigen groep', omdat mensen 'anderen' ervaren als bedreiging (dat kan economisch zijn, maar ook cultureel). Zeker als de buurt snel verandert kan dat leiden tot meer gevoelens van conflict. Het is dan niet alleen de diversiteit, maar vooral de toename of zichtbaarheid daarvan die tot frictie kan leiden. De verwachting is dat er wel meer contact ontstaat met de eigen groep. Bij de contacttheorie daarentegen, zouden vooroordelen over mensen buiten je eigen groep juist kunnen afnemen door het zien van elkaar in de buurt en de dagelijkse contacten.⁵

In 2006 topte de Amerikaanse socioloog Robert Putnam hier overheen: het wonen in een etnisch diverse wijk zou schadelijk zijn, bewoners trekken zich als een schildpad terug in hun schulp ('hunkering down'). Hij voorspelde dat in diverse wijken niet alleen het wantrouwen tussen verschillende groepen

Cultureel antropoloog en buurtbewoner Sinan Çankaya levert commentaar bij de observaties van Felix Rottenberg.

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

toeneemt (conflicttheorie), maar dat ook het sociaal vertrouwen daalt binnen groepen: diversiteit ondermijnt de sociale samenhang. Met grote gevolgen volgens Putnam: vermindert sociaal vertrouwen, minder vrijwilligerswerk, minder sociale contacten (ook met burens) – een sociaal isolement dreigt.⁶

Wonen in een 'migrantenbuurt' heeft geen nadelige gevolgen voor iemands sociaal-economische positie

In Nederland wordt de soep niet zo heet gegeten: de diversiteit in de buurt schaadt het algemene vertrouwen in landgenoten niet, het vermindert de mate van vrijwilligerswerk eveneens niet en een diverse buurt maakt mensen ook niet eenzamer. Wel zorgt de aanwezigheid van verschillende herkomstgroepen ervoor dat het vertrouwen in en het onderlinge contact met de buurtgenoten lager is.⁷ De invloed van diversiteit blijft dus vooral beperkt tot de buurt zelf.

Dat deze burensrelaties stokken lijkt niet zo zeer een probleem van de buurt, eerder lijkt hier een sociologische natuurwet zijn intrede te doen: mensen zijn nu eenmaal geneigd om contacten aan te gaan en te onderhouden met mensen die het meest op hen lijken. In mooi Engels: 'birds of a feather flock together' – soort zoekt soort. Men heeft dus vaak geen behoefte aan contact met mensen die anders zijn dan zichzelf. Dat heeft niet alleen te maken met etnische achtergrond, maar ook met andere zaken zoals leefstijl, opleiding, politieke affiniteit en leeftijd.⁸

Om contact met de 'ander' te bevorderen moet het speelveld gelijk zijn, want contacten met mensen met een andere maatschappelijke

positie en ongelijke kansen versterken de onderlinge vooroordelen vaak alleen maar. Contact tussen verschillende groepen is gebonden aan enkele voorwaarden, zoals een gelijke status, gemeenschappelijke doelen en samenwerking en steun daarbij. Waar vluchtige contacten op straat of in de portiek bestaande (voor)oordelen en stereotypen kunnen bevestigen, kan een gezamenlijk doel en het daarmee opbouwen van een langdurige relatie juist zorgen tot toenadering en begrip.⁹

Door de etnische verscheidenheid in de buurt en de (perceptie van) verschillen is de buurtbewoner in een diverse buurt dus wellicht iets huiveriger om het contact met burens aan te gaan, maar na verloop van tijd kunnen mensen daar onder de juiste voorwaarden overheen groeien. Daarnaast heeft iemand in een diverse buurt altijd nog meer kans op het contact met iemand met een andere herkomst dan iemand die niet naast een buur uit een andere herkomstsgroep woont. Maar het bevorderen van onderling contact gaat niet vanzelf, de buurtbewoner moet moeite doen.

Sociale tektoniek

Ook in de vroege literatuur over gentrificatie – het proces waarbij etnisch diverse, armere buurten een opknabbeurt krijgen, waardoor deze buurten steeds meer hoger opgeleiden en goedverdieners trekken – komt het gebrek aan onderling contact naar voren. Het mengen in deze buurten gaat niet zonder frictie, oude en nieuwe bewoners leven in het begin langs elkaar heen maar soms schuurt het ook: sociale tektoniek. De oud-bewoners krijgen dan het gevoel dat na de 'herontdekking' van hun buurt, nieuwkomers de buurt overnemen.

De documentaire toont deze fricties duidelijk: de welgestelde nieuwkomers weten het stadsdeelkantoor maar al te goed te vinden voor initiatieven als groene daken en workmenhotels, terwijl sommige oud-bewoners

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

met moeite de eindjes aan elkaar knopen. Het is duidelijk dat hier niet aan bovengenoemde voorwaarden van een gelijk speelveld is voldaan. Dat is in de documentaire ook te zien bij een ouderinitiatief om kinderen van hoogopgeleide, witte Nederlanders bij elkaar in de klas te zetten zonder dat vooraf duidelijk te communiceren. Het schiet veel buurtbewoners in het verkeerde keelgat. Eyüp Uymaz, een vader die betrokken is bij de school: 'Jullie moeten je aanpassen aan ons, jullie komen in de wijk wonen.' Marije van der Hijden, als moeder onderdeel van het initiatief, geeft aan dat ze zich een minderheid op de school voelde, toch duurde dat niet lang: binnen twee weken ervoer ze verbinding met de andere ouders.

Buiten de buurt

Het mengen van buurten leidt dus niet zonder meer tot betere baankansen en meer sociaal contact. Betekent dat dat het wijkenbeleid onzinnig was? Nee. Er zijn andere voordelen van herstructurering te noemen zoals toegenomen leefbaarheid en een verbetering van de lokale voorzieningen. Maar het belang van de woonbuurt moet ook niet overschat worden, mensen kunnen elkaar op veel andere plekken tegenkomen: bij sportclubs, op scholen en op werk.

Er is dus meer dan de buurt, de Kolenkitbewoners staan ook in de maatschappij. Rottenberg zoekt de jongens op die hij nog als klein kind interviewde in 2001. Zij geven aan dat ze zijn opgegroeid in een verharde samenleving, vol stigmatisering en negatieve beeldvorming. Saïd Bensellam benadrukt dat veel jongeren zich steeds meer een 'probleem van de samenleving' voelen, worstelen met identiteitsvraagstukken ('waar hoor ik bij') en met hun thuissituatie.

Mooi is ook het geschetste profiel van Emre Uzun, inmiddels psycholoog. Tijdens zijn studie psychologie voelde hij zich niet thuis op de universiteit, in een collegezaal vol met autochtone Nederlanders. Hij groeide in de Kolenkit

op met kinderen van Turkse en Marokkaanse komaf: 'Nederlanders ken ik alleen als docenten en mensen die op de televisie komen.' Hij moest op zijn stage en werk wennen aan de assertieve houding die van hem verwacht werd. Dat was een cultuurverschil in vergelijking met zijn opvoeding: dienstbaar en zorgzaam zijn voor elkaar. Het kostte hem zichtbaar moeite: 'Er is geen handleiding.' Hij gunt zijn toekomstige kinderen dan ook dat ze opgroeien in een meer gemengde wijk: 'Dat ze van beide culturen voldoende meekrijgen en dat kunnen meenemen in het vormen van een identiteit.'

Nooit Nederlands genoeg

Een terugkerend thema in de documentaire is de integratie van mensen met een migratieachtergrond. Jale Simsek, therapeut en coach noemt het een denkfout bij integratie alleen iets te verwachten van migrantengroepen: integratie is volgens haar synergie; het naar elkaar toegroeien en tot collectieve waarden komen. Çankaya benadrukt dat veel mensen de druk om te integreren eenzijdig bij migrantengroepen leggen. Het gaat niet meer om sociaaleconomische integratie — zoals opleiding en deelnemen aan arbeidsmarkt — maar steeds meer om assimilatie: worden als de Nederlander. Maar integratie heeft geen eindstation en wordt volgens hem steeds in het leven geroepen om duidelijk te maken: 'Jullie horen er niet bij.'

Deze gedachten zijn niet voorbehouden aan Kolenkitbewoners. Recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau laat zien dat Nederlanders met een migratieachtergrond vinden dat integratie van twee kanten moet komen.¹⁰ Hoewel alle Nederlanders, met en zonder migratieachtergrond, benadrukken dat integreren betekent: Nederlands spreken, werken, geen overlast veroorzaken — kortom: meedoen in de samenleving — benadrukt de tweede generatie dat het ook gaat om mee kunnen doen, kansen krijgen. Terwijl autochtone Nederlanders zich overwegend druk ma-

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

ken over het moeten overnemen van normen en waarden en meedoen aan culturele tradities, vraagt de tweede generatie om begrip en onderling respect voor de verschillen.

Het gevoel er niet bij te horen komt in het SCP-onderzoek veelvuldig naar voren. Turkse en Marokkaanse Nederlanders ervaren dat anderen hun islamitische geloof als een obstakel voor integratie zien en ze ervaren discriminatie en uitsluiting door autochtone Nederlan-

te integreren. Toch voelen ze dat autochtone Nederlanders dat anders zien.¹¹

Polarisatie

Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlanders steeds meer wij-zij denken ervaren. Hierbij verwijzen de ondervraagden naar de (negatieve) rol die politiek Den Haag en (sociale) media spelen.¹² In de documentaire komt dit ook terug. Over de 'pleur op'-uitspraak van Rutte — een reactie op een filmpje waarbij demonstrerende Turkse Nederlanders een verslaggever in Rotterdam hinderen — zegt Keyfli: 'Hoe kan je dat zeggen? Het gezicht van Nederland. Hoe kun je zoiets stomms zeggen?' Zowel Keyfli als Uymaz antwoorden op de vraag 'Nederlands of Turks?' dat zij zich toch meer Turks voelen. Uymaz: 'Je hoort er gewoon nog niet bij. Nooit. En dan zal ook nooit gebeuren.'

Ook in de SCP-groepsgesprekken met deelnemers met een Turkse of Marokkaanse achtergrond kwam de (toenemende) polarisatie in de Nederlandse samenleving het meest aan bod. Vrouwen worden aangesproken op het dragen van een hoofddoek en er is een breed gedeeld gevoel — en ook ervaring — telkens ter verantwoording te worden geroepen, zoals bijvoorbeeld voor terroristische aanslagen door moslimextremisten.¹³

Gedeelde verantwoordelijkheid

Toch is een veelgehoorde opvatting in ons onderzoek dat mensen zich voor andere culturen moeten openstellen. Dit is makkelijker gezegd dan gedaan: de wil tot meer contact moet wederzijds zijn. Uit het SCP-onderzoek blijkt dat autochtonen vinden dat de verantwoordelijkheid voor meer onderling contact voornamelijk ligt bij mensen met een migratieachtergrond, terwijl mensen met een migratieachtergrond — met name die uit de Turkse en Marokkaanse groep — soms aangeven dat juist autochtone Nederlanders hier niet of nauwelijks voor openstaan.¹⁴

Om sociale mobiliteit te bevorderen zijn investeringen in goed onderwijs en begeleiding naar werk nodig

ders. Schrijnend is dan ook het gesprek met twee vaders, Ekyüp Uymaz en Özkan Keyfli, langs de lijn van het voetbalveld. Keyfli: 'Mensen vragen mij: je bent Nederlander, maar waarom voelt het dan niet zo? Maar sinds ik mijzelf ken, is er in de klas altijd autochtone en allochtone kinderen gezegd. Als men Nederlandse Turk had gezegd, had het een ander gevoel gegeven. Heel veel dingen trek ik mijzelf niet meer aan, maar ik ben bang voor mijn kinderen en voor hun toekomst.'

De twee vaders wisselen gelaten dezelfde ervaring uit. 'We zullen nooit gezien worden als Nederlander, dat is een feit in mijn ogen. Soms voelt het zwaar: hier niet thuis, daar niet thuis.' Keyfli: 'Hoe denk je dat het voelt, je bent geboren hier, je hoort alleen maar integratie.' Een sentiment dat ook in het SCP-onderzoek veelvuldig naar voren komt: de tweede generatie mensen met een migratieachtergrond gaven aan dat ze hier zijn geboren en getogen, dat ze de taal goed spreken, dat ze meedoen in de samenleving en dat ze dus niet hoeven

Emily Miltenburg *Integratie is geen zaak van de buurt, maar van de samenleving*

Çankaya schetst het in de documentaire nog eens helder: Amsterdam is een multi-etnische stad, de witte Nederlander is hier niet meer dominant. 'Laten we ook kijken naar de witte Nederlanders en hun ongemak met de veranderende samenleving. En het feit dat zij zichzelf afzonderen van een multi-etnische stad als Amsterdam.' Met het idee van integratie als tweezijdig proces waarbij mensen van verschillende plumaige in een diverse samenleving met elkaar in contact komen, is de vraag terecht waarom de witte Nederlander

daarin achterblijft. Het eenzijdig toewijzen van de term integratie als een opdracht aan mensen met een migratieachtergrond, zoals dat in het publieke debat nog vaak gebeurt, is achterhaald, zeker bij mensen die hier geboren en getogen zijn. Keyfli — in Nederland geboren, zijn vader kwam hier als jonge jongen — vraagt zich dan ook terecht af wanneer het woord integreren voor hem ophoudt: 'Mijn vader heeft zich aangepast, maar heeft Nederland zich aangepast aan hem?'

Noten

- 1 Het Parool, 'Kolenkit slechtste buurt van het land', 9 februari 2009 (<https://www.parool.nl/nieuws/kolenkit-slechtste-buurt-van-het-land~bf495571/>).
- 2 Klinthäll, M., & Urban, S. (2016), 'The strength of ethnic ties: Routes into the labour market in spaces of segregation', in: *Urban Studies*, 53(1), pp. 3-16.
- 3 Miltenburg, E.M. (2017), *A different place to different people: Conditional neighbourhood effects on residents' socio-economic status* (proefschrift, Universiteit van Amsterdam).
- 4 Miltenburg, E.M., & van de Werfhorst, H. G. (2017), 'Finding a job: The role of the neighbourhood for different household configurations over the life course', in: *European Sociological Review*, 33(1), pp. 30-45.
- 5 Luister voor een heldere uiteenzetting van deze theorieën, evenals een bespreking van het onderzoeksveld dat is ontstaan rondom de these van Robert Putnam, de Stuk Rood Vlees-podcast aflevering 43 — *Etnische diversiteit en sociale cohesie*, met Tom van der Meer, hoogleraar in de politicologie aan de UvA (interviewer: Armen Hakverdian), 14 oktober 2019.
- 6 Putnam, R. D. (2007), 'E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture', in: *Scandinavian political studies*, 30(2), pp. 137-174.
- 7 Van der Meer, T., & Tolsma, J. (2014), 'Ethnic diversity and its effects on social cohesion', in: *Annual Review of Sociology*, 40(1), pp. 459-478.
- 8 McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J. M. (2001), 'Birds of a feather: Homophily in social networks', in: *Annual review of Sociology*, 27(1), pp. 415-444.
- 9 Allport, G. W. (1955), *The nature of prejudice*, Cambridge, Mass: Addison-Wesley Pub. Co.; Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006), 'A meta-analytic test of intergroup contact theory', in: *Journal of personality and social psychology*, 90(5), p. 751.
- 10 Den Ridder, J., E.M.Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk, *Burgerperspectieven 2019|4 Kwartalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 11 Zie *Burgerperspectieven 2019|4*, p. 42.
- 12 Zie *Burgerperspectieven 2019|4*, pp. 61-67.
- 13 Zie *Burgerperspectieven 2019|4*, pp. 44, 66-67.
- 14 Zie *Burgerperspectieven 2019|4*, pp. 44, 70-71.

De productiviteitscrisis vraagt om een Linkse Lente

Sinds 2005 stijgt onze arbeidsproductiviteit vrijwel niet meer. We kunnen de productiviteitscrisis alleen te boven komen als we stoppen met loonmatiging en de flexibilisering van de arbeidsmarkt terugdringen.

ALFRED KLEINKNECHT

Emeritus-hoogleraar economie (VU en TU Delft) en gasthoogleraar bij de School of Economics, Kwansei Gakuin Universiteit, Japan.

TEDx-verhalen uit Silicon Valley suggereren dat we in een tijd van ongekende technologische vooruitgang leven. Er zou sprake zijn van een *Second Machine Age* waarin *Industry 4.0* een ware productiviteitsrevolutie ontketent. Zo beweren Frey en Osborne in een veel besproken studie uit 2013 dat in de Verenigde Staten niet minder dan 47% van alle werknemers in de gevarezone zit omdat hun werk in principe door intelligente technologie kan worden overgenomen.¹

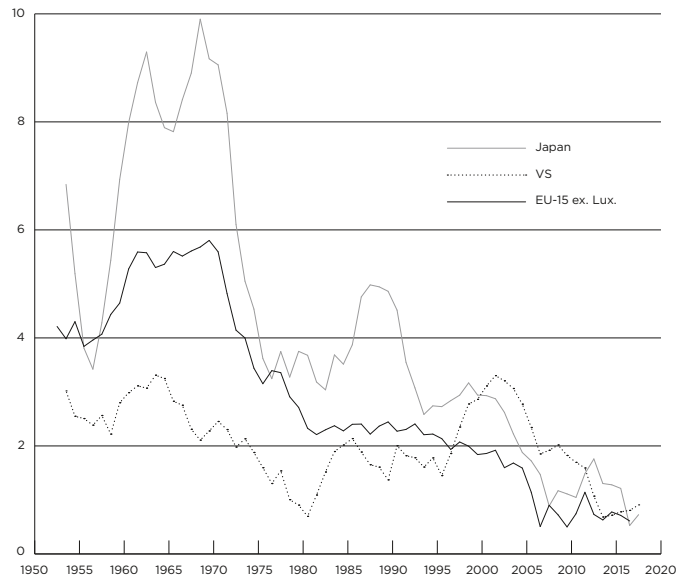
Dit soort verhalen staat in schril contrast met gangbare statistieken. De productiviteitsgroei, c.q. de groei van het bruto binnenlands product (bbp) per arbeidsuur, valt namelijk erg tegen. Hoe we het ook meten: sinds 2005 boeken de Verenigde Staten, Japan en West-Europa een zeer lage productiviteitsgroei. Nooit eerder in de laatste zeventig jaar groeide het bbp per arbeidsuur zo langzaam.

Onderzoek laat zien dat de lage productiviteitsgroei niets te maken heeft met statistische meetproblemen. Er zijn uiteraard meetproblemen in verband met de opkomst van de IT-industrie. Echter, de mate van mogelijke onderschatting van het bbp per arbeidsuur is

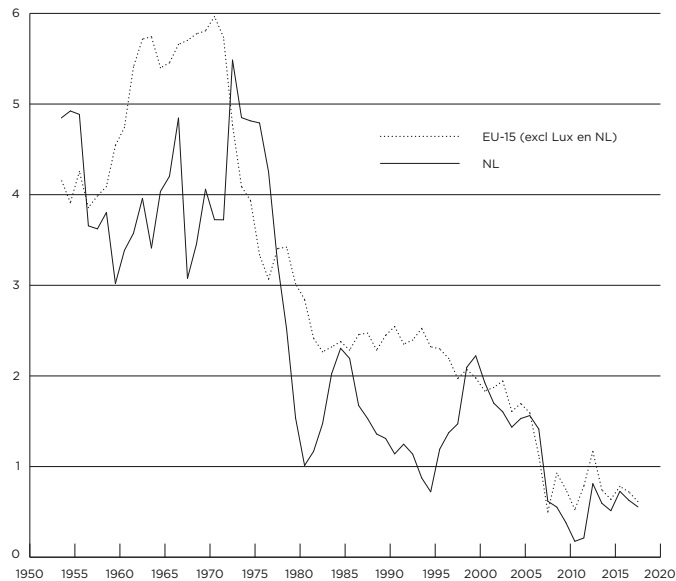
sinds 2005 niet groter dan voor 2005 (er zijn zelfs aanwijzingen dat het tegendeel het geval zou kunnen zijn). Kortom, de productiviteitscrisis is reëel.²

Volgens de Amerikaanse econoom Robert Gordon ziet het er niet naar uit dat dit binnen afzienbare tijd verandert. Hij constateert dat de IT-industrie de belangrijkste drijvende kracht was achter de opleving van de Amerikaanse productiviteitsgroei in de jaren negentig (zie figuur 1). Hij illustreert echter ook dat de IT-industrie in Silicon Valley sinds 2005 over haar hoogtepunt heen is. Zo geldt de bekende Wet van Moore niet meer: de verdubbeling van de kracht van een chip duurt niet meer twee maar vier tot acht jaar. In de Verenigde Staten is ook het aantal startups, de inzet van durfkapitaal en het aantal snelgroeiende bedrijven na de eeuwwisseling fors gedaald.³ Andere onderzoekers constateren eveneens een sterke afname van de dynamiek van startups en kleine, snelgroeiende bedrijven in de Amerikaanse economie na de eeuwwisseling.⁴

In de tijd dat we onze mechanische schrijfmachine inruilden voor een pc en toen e-mail en internet erbij kwamen, leverde de informa-

Figuur 1 Groeivoeten bruto binnenlands product per arbeidsuur*: EU-15, VS en Japan (1953-2017)

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

Figuur 2 Groeivoeten BBP per arbeidsuur (1953-2017)*: Nederland vergeleken met EU-15 (excl. NL en Luxemburg)

Bron: The Conference Board, Total Economy Database

* vijfjarig voortschrijdend gemiddelde

tietechnologie nog een spectaculaire bijdrage aan onze productiviteit. Echter, een update van Windows 8 naar Windows 10 voegt nog maar weinig toe. De technologiebedrijven in Silicon Valley boeken afnemende meeropbrengsten. Onderzoekers komen tot twee belangrijke constateringingen voor de VS, Canada, Japan en West-Europa:⁵

De ICT-kapitaalgoederenvoorraad als percentage van het bruto binnenlands product stabiliseert rond de eeuwwisseling, na een stevige groei in de jaren daarvoor.

In de ICT-industrie slaat de wet van de dalende meeropbrengst toe; de revolutie uit Silicon Valley stelt niet zo veel meer voor

De bijdrage van ICT aan de productiviteitsgroei steeg significant tussen 1994 en 2004, vergeleken met de periode 1974-1994. Echter, sinds 2005 is deze bijdrage in alle vier landen(groepen) sterk gedaald. De bijdrage van ICT aan de productiviteitsgroei is nog steeds positief, maar dit komt vooral door dalende prijzen voor ICT-goederen. De auteurs voegen hier overigens aan toe, dat het tempo van prijsdalingen recent snel vermindert.

Kortom: in de ICT-industrie slaat de wet van de dalende meeropbrengst toe. De revolutie uit Silicon Valley stelt niet zo veel meer voor. Men heeft dan wel boeiende verhalen over kunstmatige intelligentie, maar er is een belangrijk verschil tussen wat technisch haalbaar is en wat economisch rendabel kan zijn. Zo is het nog maar de vraag of de zelfrijdende taxi (gegeven zijn grote databehoeft en daarvoor hoge energieverbruik) wel kan concurreren met een conventionele taxi met chauffeur. Bovendien leert de historische ervaring dat

de weg van het laboratorium naar de markt meestal tergend lang is.

Productiviteitscrisis raakt vooral laagste inkomens

Waarom is de lage productiviteitsgroei belangrijk? Het nationaal product is gelijk aan het nationaal inkomen dat we kunnen verdelen over kapitaal, arbeid en overheid. Door de productiviteitscrisis groeit het jaarlijks extra te verdelen inkomen erg langzaam. Dit gaat samen met meer inkomensongelijkheid, aangezien de onderhandelingsmacht van de factor arbeid door hoge werkloosheid is verzwakt. Zo is het aandeel van het kapitaalinkomen in het nationaal inkomen van veel OESO-landen gestegen ten koste van het arbeidsinkomen.⁶

Tegelijkertijd vindt in Nederland bij inkomen uit arbeid polarisering plaats tussen topverdieners en werkende armen.⁷ in de ICT-industrie slaat de wet van de dalende meeropbrengst toe. De revolutie uit Silicon Valley stelt niet zo veel meer voor. Veel mensen zijn er niet zeker van of ze straks nog werk hebben en of ze dan hun huur of hypotheek nog kunnen betalen.

De schamele groei van de productiviteit heeft er ook voor gezorgd dat Haagse kabinetten gedurende lange periodes vooral veel zuur en weinig zoet hebben uitgedeeld. Met het kabinet-Rutte III leken betere tijden aan te breken, maar recent voorspelde het Centraal Planbureau dat de komende jaren schraalhans toch weer keukenmeester wordt: het beetje groei dat nog rest gaat op aan het bekostigen van vergrijzing en zorg.⁸ Dit betekent dat de regering financieel alleen iets extra kan doen als zij op andere plekken geld weghaalt of de belastingen verhoogt. Dat is geen goed vooruitzicht voor het gras op het Malieveld.

Krappe arbeidsmarkten en de Linkse Lente

Een economie kan maar op twee manieren groeien: of *méer* uren werken of *productievere*

uren werken. Valt de productiviteitsgroei tegen dan moet de bbp-groei vooral uit meer uren werk komen. Daarom is de economische groei sinds 2005 een stuk arbeidsintensiever geworden. Voor iedere procent groei van het nationaal product zijn veel meer extra arbeidsuren nodig dan vroeger — en daar komt de vergrijzing nog bij. Daardoor wordt de arbeidsmarkt geleidelijk aan krapper.

Die groeiende krapte vergroot de onderhandelingsmacht van de factor arbeid. Dat was ooit anders. De beroemde Hollandse Ziekte als gevolg van een overgewaardeerde gulden zorgde voor verlies aan concurrentiekracht op internationale markten en tot een dramatische afbraak van industriële werkgelegenheid vanaf de tweede helft van de jaren zeventig.⁹ Sindsdien heeft Nederland last van een hoge (deels verborgen) structurele werkloosheid. Dit drong de vakbeweging in het defensief. Met de voortdurende productiviteitscrisis is dit voor de eerste keer in veertig jaar aan het veranderen. Het industrieel reserveleger wordt geleidelijk aan kleiner. Steeds minder werkgevers kunnen straks nog zeggen: 'Voor jou tien anderen!'.

Als de vakbeweging dit slim oppakt, is er hoop voor de werkende armen en het leger flexwerkers. De vakbeweging kan nu in het offensief gaan en iets eisen, want volgens de elementaire economische logica vraagt schaarste nu eenmaal om hogere prijzen. Het is aanneemelijk dat hogere looneisen tot hogere investeringen in arbeidsbesparende technologieën zullen leiden. Dat is dan mooi meegenomen voor de productiviteitsgroei.

Her en der kan dat natuurlijk banen kosten. Maar dat probleem is in het verleden redelijk opgelost met kortere arbeidstijden. De vakbonden zitten gelukkig niet stil. CNV heeft recent het thema arbeidstijdverkorting weer op de agenda gezet en de FNV streeft naar een minimumloon van € 14 per uur. Leuk ook om te zien dat de WRR recent in haar rapport *Het beter e werk* niet alleen de kwantiteit, maar (eindelijk) ook de kwaliteit van banen aan de orde stelt.¹⁰

Aangezien de groei van het bbp per arbeidsuur en dus de jaarlijks extra te verdelen koek tegenvalt, koersen we op een merkwaardige tegenstelling af. Enerzijds nemen in een krappe arbeidsmarkt macht en zelfvertrouwen van de factor arbeid toe. Anderzijds is de ruimte voor inkomensgroei door de lage productiviteitsgroei uiterst beperkt. Verbetering van de situatie van werkende armen en flexibele krachten kost natuurlijk geld. De Green Deal kost geld. De vergrijzing kost geld en dan zijn er ook nog andere groepen, zoals leraren of zorgpersoneel met legitieme eisen. Bij een aanhoudende lage productiviteitsgroei moeten al deze wensen vooral worden gefinancierd door herverdeling. Een cruciale vraag wordt daarbij of links kan bewerkstelligen dat het beter gesitueerde deel der natie zich inschikt en meer gaat afdragen voor het armere volksdeel.

Oorzaken van de productiviteitscrisis

Maar wellicht valt de zojuist geschetste situatie ook nog wat mee. De lage productiviteitsgroei kan immers ten dele door binnenlands beleid worden beïnvloed. Om vat te krijgen op mogelijke beleidsinterventies moeten we eerst naar de oorzaken van de productiviteitscrisis kijken. Hoewel de literatuur hierover helaas mager is,¹¹ meen ik toch een vijftal oorzaken te kunnen benoemen: de wereldwijd afnemende technologische mogelijkheden; de remmende werking van loonmatiging; de geringe investeringen; te veel arbeidsmarktflexibiliteit en subsidies voor laagproductieve zzp'ers.

Afnemende technologische mogelijkheden

In de 'neoliberale' periode — die eind jaren zeventig begon en die nog steeds voortduurt — is onder druk van de financiële markten de kortetermijnoriëntatie van het management in het bedrijfsleven toegenomen.¹² Daardoor hebben veel bedrijven hun budgetten voor fundamenteel onderzoek gekort of geschrapt. Door afnemende investeringen in funda-

menteel onderzoek¹³ doet zich een dubbel probleem voor. Ten eerste groeit het aantal fundamenteel nieuwe inzichten en vindingen, waar nieuwe groei-industrieën uit zouden kunnen voortkomen, langzamer. Ten tweede is er een probleem met de 'abortive capacity' van bedrijven: nadat bedrijven hun fundamenteel onderzoek hebben geschraapt, missen zij een antenne om het fundamenteel onderzoek van anderen goed te evalueren. Om te

Het beetje groei dat nog rest gaat volgens het CPB op aan het bekostigen van vergrijzing en zorg

profiteren van fundamenteel onderzoek van anderen heeft men ingenieurs nodig die zelf fundamenteel onderzoek verrichten en daarvoor in staat zijn artikelen in toptijdschriften te lezen en te vertalen voor de praktijk van hun bedrijf.¹⁴

Het kleine Nederland kan natuurlijk weinig doen aan de wereldwijd lage investeringen in fundamenteel onderzoek. Wel heeft Nederlands beleid zelf ook bijgedragen aan de afname van fundamenteel onderzoek. Zo heeft men jaren geleden middelen uit het *Fonds Economische Structuurversterking (FES)* een nieuwe bestemming gegeven, waardoor het aantal promotieplaatsen in de technische wetenschappen verminderde. Ook is er vrij recent nog een aanzienlijk deel van het budget voor fundamenteel onderzoek van de *Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)* geoormerkt ten behoeve van de topsectoren. Daarmee is geld voor fundamenteel onderzoek getransformeerd tot toegepast onderzoek. Voor het wereldwijde fundamentele onderzoek maakt dit uiteraard weinig uit, maar het vermindert dus wel het

vermogen om te profiteren van fundamenteel onderzoek elders.

Loonmatiging remt productiviteitsgroei

De belangrijkste reden dat loonmatiging de productiviteitsgroei verlaagt komt doordat investeringen in geavanceerde kapitaalgoederen dikwijls niet lonen omdat arbeid relatief goedkoop is. Menig bedrijf trekt liever een blik flexwerkers open om een klus te klaren dan dat men dure automatiseringssystemen aanschaft. Kortom, de robot kan moeilijk concurreren met arbeidskrachten, als er goedkope en flexibel inzetbare arbeid beschikbaar is.

Empirisch onderzoek laat zien dat 1% meer of minder loongroei de groei van de toegevoegde waarde per arbeidsuur op termijn met 0.31 – 0.49% verhoogt of verlaagt.¹⁵ Met andere woorden, een loonstijging verdient zich ruwweg voor een derde tot de helft weer terug omdat vervolgens de toegevoegde waarde per arbeidsuur harder stijgt. Omgekeerd wordt een derde tot de helft van een loonoffer tenietgedaan omdat vervolgens de productiviteit langzamer stijgt.

Voor deze empirische bevinding zijn goede theoretische argumenten. De belangrijkste is dat het vervangen van arbeid door kapitaal langzamer gaat indien arbeid door loonmatiging goedkoper blijft. Ook het vervangen van oudere door modernere machines en apparatuur gaat met loonmatiging langzamer dan zonder loonmatiging.¹⁶ Anders dan soms werd gesuggereerd¹⁷ is er dus wel degelijk empirisch bewijs dat de voortgezette loonmatiging de groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland stelselmatig heeft verlaagd. De Nederlandse loonmatiging is officieel begonnen met het Akkoord van Wassenaar in 1982, maar feitelijk eerder: al vanaf het einde van de jaren zeventig bleef de groei van reële lonen achter bij de productiviteitsgroei.¹⁸

De Nederlandse productiviteitsgroei bleef al in de periode van de geleide loonpolitiek na de oorlog achter bij die van andere Europese landen (de EU-15, zie figuur 2).¹⁹ Na beëindiging van de geleide loonpolitiek in de eerste

helft van de jaren zestig trekt de Nederlandse productiviteitsgroei aan. Maar rond 1980 zwakt de productiviteitsgroei ten opzichte van de andere Europese landen weer af. Pas eind jaren negentig vindt Nederland weer aansluiting bij het (dan dalende) EU-gemiddelde. Het EU-gemiddelde daalt onder meer omdat anderen ons beleid imiteren. Een voorbeeld daarvan is Duitsland, waar de lonen in de tweede helft van de jaren negentig geleidelijk aan werden gematigd.²⁰ Een ander voorbeeld zijn een serie arbeidsmarkthervormingen in het Italië van de jaren negentig, die het land sinds de eeuwwisseling een gematigde loonontwikkeling en een stagnerende arbeidsproductiviteit opleverden.²¹

Lage groei door geringe investeringen
De gangbare statistieken laten zien dat sinds het faillissement van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in 2008 de investeringen aanzienlijk lager zijn dan in de periode ervoor. Een verbeterde productiviteit zit voor een deel ook 'belichaamd' in nieuwe investeringsgoederen. Eén van de redenen waarom loonmatiging de productiviteitsgroei vertraagt zit hem daarin dat geringe loonsverhogingen het vervangen van oude machines en apparaten door nieuwe (en productievere) jaargangen minder hard nodig maken. Door keynesiaanse economen wordt bovendien benadrukt dat lonen ook koopkracht zijn en dat een geringere koopkrachtgroei (door loonmatiging of een streng budgettair beleid) investeringen ontmoedigt en daarmee de productiviteitsgroei schaadt.²²

Nederland en Duitsland hebben hun binnenlands koopkrachttekort (veroorzaakt door loonmatiging en bezuinigingen) gecompenseerd met forse exportoverschotten. Men moet zich echter realiseren dat de exportoverschotten van een land altijd de importoverschotten van andere landen zijn. Een agressief exportbeleid is beslist niet vriendelijk voor onze partners in de eurozone, want het kost hen banen en bedrijvigheid, waardoor vervolgens ook hun overheidsbegrotingen lastiger be-

heersbaar zijn. Omwille van goede verhoudingen in de eurozone moeten vooral de Duitsers en Nederlanders zich leren gedragen en hun exportoverschotten naar redelijke proporties terugbrengen.²³ Dat hoeft niet te betekenen dat we onze export verminderen. We moeten vooral onze import uit Zuid-Europa vergroten. Dit kan door het loslaten van de loonmatiging en met een minder streng budgettair beleid. Hierdoor stijgt de koopkracht en zullen dus ook meer importgoederen worden gekocht.

Te veel arbeidsmarktflexibiliteit

Voor de neoklassieke econoom is het pleidooi voor de flexibilisering van arbeidsmarkten vanzelfsprekend. Uit evolutionair economisch oogpunt zijn een soepeler ontslag en kortere baanduren echter schadelijk voor het kennismanagement in bedrijven. Immers, in grote delen van de kennisintensieve industrie en dienstverlening zijn innovatieve competenties sterk afhankelijk van ervaringskennis uit onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten (R&D) in het verleden.²⁴ Deze ervaringskennis is veelal slecht gedocumenteerd en is vooral 'belichaamd' in mensen. Als mensen sneller van baan (moeten) wisselen dan gaat bij bedrijven telkens innovatierelevante kennis verloren. Kortere baanduren maken dus het kennismanagement lastiger.

Bovendien gaan kortere baanduren ten koste van de loyaliteit en betrokkenheid van mensen. Dit verhoogt de transactiekosten. Uit onderzoek blijkt dat bedrijven in Angelsaksische landen, met hoog flexibele arbeidsmarkten, veel dikkere managementlagen hebben dan bedrijven in het oude Europa.²⁵ Ook Nederlandse bedrijven met een grotere flexibele schil hebben significant meer managers in dienst.²⁶ Veel management en ingebouwde controlemechanismen vormen een indicatie van gebrek aan vertrouwen; het verhoogt de overheadkosten en kan een belemmering zijn voor creatieve en ondernemende werknemers.

Soepeler ontslagmogelijkheden vergroten bovendien de macht van het (top)management. Dat lokt weer zonnekoning-gedrag uit

en mensen durven hun bazen dan soms niet meer tegen te spreken. De top krijgt dus gebrekkige feedback van de werkvloer. Dit staat in contrast tot de consensus in de innovatieliteratuur dat men, voor succesvolle innovatie, informatie moet mobiliseren uit alle hoeken van de organisatie.²⁷

Een economie kan maar op twee manieren groeien: of méér uren werken of productievere uren werken

Voor een succesvolle automatisering heeft men veelal ervaringskennis nodig van mensen die het werk op dit moment nog verrichten. Hebben zij geen goed beschermde positie, dan werken ze niet mee.²⁸ Werknemers zonder vast contract hebben bovendien motieven om informatie te verbergen over hoe hun werk efficiënter zou kunnen. Uit onderzoek blijkt dat mensen met een vast contract veel meer innovatieve ideeën aanreiken dan mensen met flexibele contracten.²⁹ Door de grotere macht van de top kan ook een angstcultuur ontstaan, waarin mensen in hun zoektocht naar oplossingen neigen naar de minst riskante keuzes, die dan echter ook vaak lage opbrengsten met zich meebrengen.³⁰ Zo zijn er nog meer argumenten — gestaafd door empirisch onderzoek — om vanuit het oogpunt van innovatie en productiviteit de flexibele schil in Nederland drastisch te reduceren.³¹

Subsidies voor laagproductieve zzp'ers
Nederland is Europees kampioen kleine zelfstandigen zonder personeel (zzp). Zonder zzp'ers zou de groei van de Nederlandse arbeidsproductiviteit 0,3% per jaar hoger zijn.³² Daar komt bij dat intussen ook mensen met een rotsvast geloof in ondernemerschap

moeten constateren dat maar weinig zzp'ers de ambitie hebben om personeel aan te nemen en een 'echt' bedrijf te worden.³³ Grotere bedrijven realiseren aanzienlijk meer productiviteitsgroei dan kleinere, laat staan dan de zzp'ers.³⁴ Niettemin subsidieert het kabinet zzp'ers met forse belastingvoordelen: iemand in dienstverband verdient netto duizenden euro's per jaar minder dan een zzp'er met hetzelfde bruto-inkomen.

Er zijn in 2015 door een interdepartementale werkgroep voorstellen gedaan om dit speelveld recht te trekken, maar het kabinet heeft hier wel heel selectief in gewinkeld door alleen de zelfstandigenaftrek te beperken (per 2020), terwijl andere belastingprivileges overeind blijven. We blijven dus een bron van lage productiviteitsgroei subsidiëren. Tevens wordt er veel publiek geld verspild met campagnes ter bevordering van ondernemerschap. Vanuit het oogpunt van productiviteitsgroei zou men jonge mensen beter kunnen vertellen dat ze aan de slag moeten bij bestaande liefst grotere bedrijven, omdat ze daar veel productiever zijn (en dus ook meer verdienen).³⁵

Tijd voor een Linkse Lente

Nederland kan weinig doen aan afnemende technologische mogelijkheden door een wereldwijde onder-investering in fundamenteel onderzoek. Daardoor staan we nu wereldwijd voor het probleem dat er te weinig fundamentele nieuwe kennis is ontwikkeld voor disruptieve innovaties die aan de basis van geheel nieuwe groei-industrieën kunnen staan. We zullen het dus voorlopig met de bestaande, meer of minder verzadigde, industrieën moeten doen. En helaas hoort de ICT-sector daar inmiddels ook bij.

De overige vier oorzaken van de productiviteitscrisis zijn wel te wijten aan nationaal beleid. Niets belet ons om met de fiscale subsidiëring van laagproductieve zzp'ers te stoppen of om met wetgeving de flexibele schil van bedrijven actief terug te dringen. Gegeven de krapte op de arbeidsmarkt kan

het minimumloon worden verhoogd en kunnen vakbonden de loonmatiging loslaten. Het CNV heeft groot gelijk met de roep om kortere werktijden, gegeven de epidemische groei van stress-gerelateerde ziektegevallen.

Dat alles kost natuurlijk geld en loonsverhogingen kunnen banen kosten, maar in deze tijd van een krappe arbeidsmarkt kunnen we dat hebben. De economische logica gebiedt nu eenmaal dat krapte wordt opgelost door prijsverhogingen. Een hogere prijs van arbeid bevordert de invoering van moderne procestechnologie en daarmee een hogere productiviteitsgroei. Dit zou mooi zijn meegenomen tegen de achtergrond van de vergrijzing. Mogelijke negatieve effecten voor de werkgelegenheid kunnen worden gecompenseerd door arbeidsduurverkorting.

Het probleem is de weerstand van gevestigde belangen. Zo heeft de VVD in het kabinet-Rutte III de realisatie van een gelijk speelveld tussen zzp'ers en mensen in dienstverband tegengehouden. Het aandeel zzp'ers blijft zodoende groeien en dit verzwakt de vakbe-

weging. Een treffend voorbeeld van de klas-senstrijd van kapitaal tegen arbeid via fiscale regelgeving.

Men kan van rechtse partijen ook niet in redelijkheid verwachten dat zij de belastingontwikkelingsindustrie op de Amsterdamse Zuidas opdoeken, dat ze rijke mensen zullen dwingen meer belasting te betalen, of dat ze de Belastingdienst beter equiperen, zodat minder met belastingen gesjoemeld kan worden. Het is ook zeer de vraag of de zojuist verschenen voorstellen van de commissie-Borstlap bij een rechts kabinet wel in goede handen zijn.

De productiviteitscrisis kunnen we alleen te boven komen als ook partijen als de PvdA en GroenLinks niet meebuigen met de neoliberale tijdgeest en de logica van ongereguleerde markten. De PvdA heeft mensen nodig met de statuur en de vastberadenheid van Elizabeth Warren of Bernie Sanders. De economie heeft geen toekomstdromen uit Silicon Valley nodig, maar een flinke portie ouderwetse sociaaldemocratie.

Noten

- 1 Frey, C.B. & Osborne, M.A., 2013, 'The future of employment: how susceptible are jobs to computerisation?', in: *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 114: pp. 254-280.
- 2 De meest omvattende studie is van Byrne, D.M., Fernald, J.G. & Reinsdorf, M.B., 2016, 'Does the United States have a productivity slowdown or a measurement problem?', *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 57(1): pp. 109-157; Hartwig, J. & Krämer, H. 2017, 'Zwischen Hoffnungsträger und Spielverderber: der Beitrag von Dienstleistungen zum Produktivitätswachstum', in: *Wirtschaftsdienst*, Vol. 97(2): pp. 99-102; Syverson, C., 2017, 'Challenges to mismeasurement explanations for the U.S. productivity slowdown', in: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31(2): pp. 165-186.
- 3 Gordon, R.J., 2016, *The rise and fall of American Growth*, Princeton University Press, pp. 585-593.
- 4 Decker, R.A., J. Haltiwanger, R.S. Jarmin en J. Miranda, 2016, 'Where has all the skewness gone? The decline in high-growth (young) firms in the U.S.', *NBER Working Paper*, 21776.
- 5 Cetté, G., Clerc, C. & Bresson, L., 2015, 'Contribution of ICT diffusion to labour productivity growth: The United States, Canada, the Eurozone and the United Kingdom, 1970-2013', in: *International Productivity Monitor* (Centre for the Study of Living Standards, Vol. 28: pp. 81-88 (Spring).
- 6 Stockhammer, E., 2013, 'Why have wage shares fallen?', in: M. Lavoie & E. Stockhammer: *Wage-led growth*, Londen: Palgrave/Macmillan, pp. 71-99.
- 7 Zie WRR-Factsheet: *Economic inequality in the Netherlands in 8 figures*, Den Haag: WRR.
- 8 CPB, 2019, *Verkenning Middellangetermijn 2022-2025*, Den Haag.
- 9 Cordon, W.M. & Neary, J.P., 1982, 'Booming sector and de-industrialization in a small open economy', in: *Economic Journal*, Vol. 92(268): pp. 825-848.
- 10 WRR, 2020, *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*, WRR-Rapport 102, Den Haag: WRR.
- 11 Zie mijn polemiek: 'De neoklassieke econoom kan de productiviteitscrisis niet ver-

- klaren', *Economisch Statistische Berichten* van 10-10-2019 (104^e jaargang, nummer 4778), pp. 472-475.
- 12 Lazonick, W. & O'Sullivan, M., 2000, 'Maximizing shareholder value: A new ideology for corporate governance', in: *Economy and Society* 29(1): pp. 13-35.
- 13 OECD 2015, *The future of productivity*, Parijs: OECD Publications.
- 14 Cohen, W. & Levinthal, D. A., 1989, 'Innovation and Learning: The Two Faces of R & D', in: *Economic Journal*, Vol. 99(397): pp. 569-596. Zie ook: Rosenberg, N. 1990, 'Why do firms do basic research (with their own money)?', in: *Research Policy*, Vol. 19(2): pp. 165-174.
- 15 Vergeer, R. & A. Kleinknecht, 2011, 'The impact of labor market deregulation on productivity', in: *Journal of Post Keynesian Economics*, 33(2), pp. 369-404; Vergeer, R. & A. Kleinknecht 2014, 'Do labour market reforms reduce labour productivity growth?', in: *International Labour Review*, 153(3), pp. 365-393.
- 16 Tjan, H. & H. den Hartog, 1980, 'A clay-clay vintage model approach for sectors of industry in the Netherlands', in: *De Economist*, 128(2), pp. 129-188. Zie ook Muysken, J. & van Ardenne, C.H. 1976, 'Den Hartog and Tjan's vintage model as a tool for the determination of structural unemployment', *De Economist*, Vol. 124(1-2): pp. 83-102.
- 17 Jansen, W.J., 2004, 'Kleinknechthypothese mist empirisch bewijs', in: *Economisch Statistische Berichten*, 89(4441), p. 418.
- 18 Europese Commissie, 2002, *European Economy*, Brussel: Directorate General for Economic and Finance.
- 19 De EU-15 zijn de Europese landen die sinds 1995 of eerder deel uitmaken van de Europese Unie: België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Verenigd Koninkrijk, Zweden.
- 20 Dustmann, C., B. Fitzenberger, B. Schönberg, U. & Spitz-Oener, A. 2014, 'From sick man of Europe to economic superstar: Germany's resurgent economy', in: *Journal of Economic Perspectives*, 28(1), pp. 167-188.
- 21 Lucidi, F. & Kleinknecht, A., 2010, 'Little innovation, many jobs: an econometric analysis of the Italian labour productivity crisis', in: *Cambridge Journal of Economics*, 34(3), pp. 525-546.
- 22 Herzog-Stein, A., Friedrich, B., Sesselmeier, W., Stein, U., 2017, 'Wachstum und Produktivität im Gegenwind: Eine Analyse der Argumente Robert Gordons im Spiegel der deutschen Produktivitätsschwäche', in: *IMK-Report* (Hans-Böckler-Stiftung, Düsseldorf).
- 23 Kleinknecht, A., 2012, 'Een alternatieve visie op de Euro-crisis', in: *Jaarboek 2012, Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde*, Den Haag: Sdu, pp. 29-37.
- 24 Breschi, S., Malerba, F. and Orsenigo, L., 2000, 'Technological regimes and Schumpeterian patterns of innovation', in: *Economic Journal*, vol. 110, no. 463, pp. 288-410.
- 25 Naastepad, C. en Storm, S., 2006, 'The innovating firm in a societal context', in: R.M. Verborg, J.R. Ort en W.M. Dicke (red.), *Managing technology and innovation*, Londen: Routledge.
- 26 Budyknecht, A., Kwee, Z. en Budyanto, L., 2016, 'Rigidities through flexibility', in: *Cambridge Journal of Economics*, 40(4), pp. 1137-1147.
- 27 Tidd, J. en J. Bessant 2004, *Managing innovation*, Chichester: Wiley & Sons.
- 28 Lorenz, E.H., 1999, 'Trust, contract and economic cooperation', in: *Cambridge Journal of Economics*, 23(3), pp. 301-315.
- 29 Smulders, P., Pot, F. en Dhondt, S., 2013, 'Flexkenmerken van innovatieve werknemers', in: *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 98(4653): pp. 88-89.
- 30 Acharya, V.V., R.P. Baghai en K.V. Subramanian, 2010, *Labor laws and innovation*, NBER Working Paper, 16484.
- 31 Zie het overzicht in Kleinknecht, A., 2020, 'The (negative) impact of supply-side labour market reforms on productivity. An overview of the evidence', in: *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 44 (vooraf publicatie onder de link: <https://academic.oup.com/cje/advance-article/doi/10.1093/cje/bezo68/5699843?guestAccessKey=4f55b532-4b73-439f-8d48-9505a9b0306e>).
- 32 Roelandt, T., Akkermans, M., Polder, M. en van der Wiel, H., 2019, 'De mondiale productiviteitspuzzel voor Nederland', in: *Economisch Statistische Berichten*, 104^e jg. (#4778), pp. 468-471.
- 33 Stam, E., M. van der Veen en D. Smetsers, 2019, 'Economische groei vraagt om meer dan zzp'ers', in: *Economisch Statistische Berichten*, 104(4774): pp. 278-280.
- 34 Roelandt, T., Akkermans, M., Polder, M. en van der Wiel, H., 2019, 'De mondiale productiviteitspuzzel voor Nederland', in: *Economisch Statistische Berichten*, 104^e jg. (#4778), pp. 468-471.
- 35 Brown, C. en J. Medoff, 1989, 'The employer size-wage effect', in: *Journal of Political Economy*, 97(5), pp. 1027-1059.

Tijd, taal en waarde in de verbeelding van een duurzame toekomst

Met een essay over de literaire verlegenheid voor klimaatverandering won Camille Creyghton de Banningprijs 2020. ‘Met de uitbanning van de natuur uit onze leefwereld, werd ze ook uit de literatuur verbannen en verloren we de taal en het voorstellingsvermogen om over haar te spreken.’

CAMILLE CREYGHTON

Postdoc bij de faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, en visiting postdoc fellow bij het Centre for the History of Political Thought, University of London

‘Je houdt hoe dan ook wel een wereld over, en waarschijnlijk ook wel mensen.’ Concreter wordt het niet, de verbeelding van de wereld na de catastrofe, nadat klimaatverandering onherroepelijk heeft toegeslagen. Hoe kunnen we spreken over een wereld die we ons niet kunnen voorstellen, omdat hij misschien — dat weten we ook niet — volledig van de onze zal verschillen? Een wereld die dus per definitie niet past in prognoses, ramingen, statistische extrapolaties, omdat elke extrapolatie precies erop gebaseerd is dat de dingen op een enkele variabele na hetzelfde blijven? Misschien kan de literatuur het antwoord zijn. Die houdt zich toch traditioneel met verbeelding bezig?

Helaas, ze heeft het laten afweten. In *The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable* (2016) zoekt de Indiase schrijver Amitav Ghosh een verklaring voor het feit dat er opvallend weinig romans zijn over klimaat-

verandering. Natuurrampen, apocalypsen en radicale transformaties van onze leefwereld worden vrijwel alleen beschreven in science fiction, niet in de ‘serieuze’ literatuur. Ongeveer sinds het begin van de negentiende eeuw, met het ontstaan van de moderne roman, heeft de roman een schaalverkleining door- gemaakt. Het ik kwam centraal te staan, het individu en zijn persoonlijke ontwikkeling, meestal in een maatschappelijk kader dat de lezer min of meer kent. Chronologisch valt die literaire schaalverkleining samen met het ontstaan van de moderne burgerlijke maatschappij als gevolg van de industriële revolutie. En ze heeft er ook alles mee te maken, aldus Ghosh.

De opeenvolgende industriële revoluties hebben niet alleen de mens afhankelijk gemaakt van fossiele grondstoffen; ze hebben vooral de natuur aan hem onderworpen en beheersbaar gemaakt. We zijn erop gaan

vertrouwen dat de natuur aan onze verwachtingen en berekeningen voldoet en dat we haar met onze technologische kennis de baas kunnen. We hebben dus geen verhalen meer nodig om met haar om te gaan, zoals de mythes van vroeger; een spreadsheet is genoeg. Wat er overbleef voor de literatuur waren de wederwaardigheden van het ik. Met de uitbanning van de natuur uit onze leefwereld, werd ze ook uit de literatuur verbannen en

We moeten durven denken over een toekomst die we nog niet kunnen zien

verloren we de taal en het voorstellingsvermogen om over haar te spreken. Intussen heeft de manier waarop de mens de natuurlijke wereld is gaan beheersen geleid tot de uitputting ervan en tot potentieel catastrofale veranderingen die onze manier van leven bedreigen. Maar hoe meer we praten en schrijven over onze onmiddellijke omgeving, hoe onzichtbaarder dat grote probleem achter al dat gepraat wordt.

Die literaire verlegenheid voor klimaatverandering heeft volgens Ghosh een correlaat in de politiek. Het begon wat later, maar ook daar is het ik inmiddels één van de voornaamste gespreksonderwerpen geworden. Meer en meer is het publieke debat de arena voor allerlei vormen van identiteitspolitiek en is democratie versmald tot een strijd om de representatie en particuliere belangen van groepen en identiteiten. Met de krimp van de politieke horizon tot het individu of de eigen groep, is ook de tijdschaal waarop politiek bedreven wordt verkort tot die van verkiezingscycli. Het gevolg is een politiek die steeds meer alleen gaat over wat er al is, over het economische vraagstuk van de verdeling van schaarse middelen, en niet over wat kan komen.

Ook als we spreken over 'duurzaamheid', spreken we meestal in termen van wat er al is. 'Duurzaam', dat is een product met een kleinere ecologische voetafdruk dan 'regulier', en recyclebaar als het even kan. Maar het gaat nog steeds over vraag- en aanbodcurves, producenten en consumenten, en de markt als de plaats waar hun individuele beslissingen samenkomen in de vorm van een actuele prijs. Hier moeten we dus mee beginnen: het ontwikkelen van een taal en van kaders waarin we kunnen denken op grotere tijdsschalen dan die van ons eigen leven en die van onze onmiddellijke omgeving. We moeten durven denken over een toekomst die we nog niet kunnen zien.

Een paar woorden kunnen daarvoor een aanknopingspunt zijn. Een ervan is 'waarde'. Het woord is nauw verbonden met 'duurzaamheid'. Duurzaam is wat waarde heeft en houdt op de lange duur. Als we het willen hebben over een duurzame toekomst, moeten we ons de vraag stellen wat we dan duurzaam willen laten zijn, waarom, en waarom dat 'het bewaren waard' is.

Waarde is zowel een moreel als een economisch concept. Als moreel concept is het verbonden met 'waarden', met de vraag wie we zijn en wie we willen zijn, wat we belangrijk vinden en wat we bereid zijn daarvoor op te geven. In de economie spreken we over 'toegevoegde waarde' — het verschil tussen de marktprijs van een product en de productiekosten — en over 'aandeelhouderswaarde', die wordt uitgedrukt in het uitgekeerde dividend. Onze belangrijkste economische maatstaf is het bruto nationaal product, een bedrag dat bestaat uit de optelsom van alle in een jaar geproduceerde toegevoegde waarde in een land. Maar, merkwaardig genoeg, was dat het eigenlijk wel.

In *The Value of Everything. Making and Taking in the Global Economy* (2018) constateert Mariana Mazzucato, als econome verbonden aan University College London, dat het begrip 'waarde' in de hedendaagse economische wetenschap nauwelijks nog een rol speelt. Terwijl

economen vroeger uitgebreid theoretiseren over waar 'waarde' vandaan komt, is dat debat sinds halverwege de negentiende eeuw verstomd, doordat het utilitarisme de vrijwel onbetwiste grondslag ging vormen van de economische wetenschap.

Het uitgangspunt daarvan is een beeld van de mens als rationeel calculerend wezen dat op zoek is naar de maximalisatie van wat voor hem van nut is. Daarbij maakt hij afwegingen tussen kosten en baten, tussen bijvoorbeeld het opofferen van vrije tijd en de behoefte om geld te verdienen. Het utilitarisme is een bij uitstek liberale manier van denken, omdat het geen uitspraken wil doen over waaruit dat 'nut' dan wel zou bestaan: dat is een zaak van de persoonlijke voorkeuren van het vrije individu. 'Nut' kwam daarmee in de economie in de plaats van 'waarde', en omdat het onmogelijk is te rekenen op basis van iets dat voor ieder mens anders is, werd het vervolgens gelijkgesteld aan 'prijs'. Als iemand ergens een bepaalde prijs voor wil betalen, dan is het blijkbaar voor diegene van nut, oftewel van waarde. En dus is een product waard wat het kost.

Het gevolg van het vervangen van het begrip 'waarde' door 'prijs' is dat alles wat tegen een prijs wordt verhandeld op een markt beschouwd wordt als van waarde, en alles wat daarbuiten valt niet. En daarbuiten valt veel: het onbetaalde maar onontbeerlijke werk in huis en vrijwilligersorganisaties; het grootste deel van de gezondheidszorg; de investeringen van de overheid in infrastructuur, onderwijs en onderzoek.

Ondertussen leidt hetzelfde principe ertoe dat transacties in de financiële wereld gelden als grote bijdragen aan de economische waardecreatie, terwijl Mazzucato laat zien dat ze in feite vaak neerkomen op het creëren van luchtballen of, erger nog, het onttrekken van waarde aan de publieke sector. De enorme verdiensten van investeerders in technologische en farmaceutische innovaties blijken meestal pas mogelijk na langdurige overheidsbijdragen aan onderzoek. Maar de vaak hoge prijs die burgers en overheden vervolgens aan die investeerders

moeten betalen om gebruik te maken van die innovaties, gaat ten koste van de maatschappelijke middelen voor nieuwe waardecreatie.

Bovendien maken statistische conventies dat de bijdrage van overheidsinvesteringen in het bruto nationaal product systematisch onderschat wordt, waardoor de neoliberale mythe van de overheid als verstoord van de markt, en daarmee als rem op de waardecreatie, in stand kan blijven. Als het begrip

Een dominant geworden liberalisme heeft het individu tot uitgangspunt van ons denken gemaakt

'waarde' wordt weggestopt achter dat van 'prijs', blijft veel waarde onzichtbaar en is het onderscheid tussen waardecreatie en waardeonttrekking niet meer te maken. Daarom is het volgens Mazzucato dringend nodig om 'waarde' opnieuw in het centrum van het economische debat te plaatsen en de rol van de overheid in de economie te herwaarderen.

Dat nieuwe debat over het begrip 'waarde' kan niet tot de economie beperkt blijven. Juist omdat 'waarde' ook een moreel begrip is, kan de invulling ervan niet aan het private domein of aan statistische experts worden overgelaten. Waarde — ook economische — is geen neutraal begrip, maar wordt bepaald door de politieke keuzes die we maken. En die maken we mede op basis van morele afwegingen, van ideeën over de mensen die we willen zijn en over de samenleving waarin we willen leven.

Met deze gedachten in ons hoofd, kunnen we opnieuw gaan nadenken over duurzaamheid. Net als 'waarde' is 'duurzaamheid' iets collectiefs en politieks. Maar dat veronderstelt wel een politiek die het individu en zijn particuliere belangen overstijgt en waarin gespro-

ken kan worden over richtingen en ontwikkelingen op lange termijn. Uiteindelijk zijn het verbergen van 'waarde' achter 'prijs' in de economie en de inkrimping van de literaire en politieke horizon tot de particuliere identiteit uitingen van hetzelfde fenomeen: een dominant geworden liberalisme dat van het individu, zijn belangen en zijn voorkeuren het uitgangspunt van ons denken heeft gemaakt.

De keerzijde daarvan is dat ook de bestrijding van het klimaatprobleem een individuele morele verantwoordelijkheid zou zijn, en de mislukking daarvan een teken van individueel moreel falen. Dat is meer dan een mens kan dragen. Aangezien het vanuit liberaal perspectief niet mogelijk is uitspraken te doen over de inhoud van individuele voorkeuren, kan niets garanderen dat voldoende mensen deze loodzware verantwoordelijkheid aanvaarden. Zelfs als we het allemaal tot onze individuele voorkeur zouden maken om met een minder grote ecologische voetafdruk te consumeren, blijven we dan toch op de eerste plaats consumenten. In het feit dat 'consumeren' uiteindelijk 'opmaken' betekent, ligt de beperkte tijdshorizon en daarmee het niet-duurzame karakter van dit mensbeeld al besloten.

In plaats van een politiek waarin het individu het centrum is, vergt de vormgeving van een duurzame samenleving een politiek die dat wat in de politieke filosofie wordt aangeduid als 'het politieke lichaam' en het 'common wealth' of 'gemeenschappelijk goed' als uitgangspunt neemt. Een eerste reden daarvoor is economisch: verduurzaming vraagt dusdanig grote en langdurige investeringen dat we die, zoals Mazzucato heeft aangetoond, niet aan de markt kunnen overlaten. Alleen overheden — lokaal, nationaal en bovenstatelijk — kunnen daartoe bereid gevonden worden of kunnen de financiële garanties bieden die nodig zijn om particulieren en bedrijven over te halen.

De tweede reden is filosofisch: het 'politieke lichaam' is niet sterfelijk. Ooit hebben mensen de bestaande politieke instituties weliswaar opgericht, maar de meeste mensen worden erin geboren en gaan ervan uit dat ze

na hun dood blijven bestaan. Daarmee garanderen ze historische continuïteit. Ze belichamen dat 'collectief' iets anders is dan de som van individuen. Zoals we kunnen spreken van een 'institutioneel geheugen', zo kunnen we ook spreken van een 'institutionele toekomst': een tijdsschaal voor politiek handelen die verder reikt dan die van het individu. Alleen instituties kunnen garanderen dat wat wordt besloten, blijft bestaan als degenen die het besloten er zelf niet meer zijn.

Waar het liberalisme de taal ontbeert voor een dergelijke politiek, heeft de sociaal-democratische traditie die juist wel. Haar uitgangspunt is dat een democratische samenleving niet louter bestaat uit een verzameling van vrije individuen en niet gerealiseerd kan worden zonder sociale rechtvaardigheid. Laten we dat idee uitbreiden naar toekomstige generaties. De sociaal-democratie heeft een bijzonder creatieve rol gespeeld in de uitvinding van de instituties die we nu kennen om de politieke stem van wie economisch niet meetelden hoorbaar te maken: algemeen kiesrecht, inspraakorganen, vakbonden. Dat biedt hoop dat zij ook manieren kan vinden om de nog onhoorbare stem van wie na ons komen een plaats te geven in politieke beslissingen.

Om te beginnen zou ze daarvoor een sociale in plaats van een utilitaristische definitie van het begrip 'waarde' moeten introduceren: niet 'het nut voor het individu', maar 'wat het voortbestaan bevordert van de samenleving die we willen zijn'. Dat is een vorm van waarde die langer duurt dan wijzelf. In onze politieke en economische beslissingen zou dat onze richtsnoer moeten zijn. Op basis daarvan kan de sociaal-democratie ons de politieke taal aanreiken om ons een gemeenschappelijke duurzame toekomst te verbeelden.

Het citaat waarmee deze tekst opent is van een anoniem lid van het VU-Kamerkoor, door Wytse Versteeg verwerkt in het libretto voor 'Oh VUKK! Visioenen van 2068', een concert met nieuwe muziek over klimaatverandering waarmee het VU-Kamerkoor in 2018 haar vijftigjarig bestaan vierde.

Participeren in Baltimore

Door **Marlieke van den Tillaar**

Historicus te Baltimore

Zes maanden alweer mag ik mezelf inwoner van Baltimore noemen, een stad aan de oostkust van de Verenigde Staten met duizenden problemen: de criminaliteitscijfers zijn uitzonderlijk hoog, de kwaliteit van openbare scholen staat onder druk, daklozen zijn vaste prik in het straatbeeld en het aantal kinderen dat opgroeit onder de armoedegrens is groot. Het stadsbestuur gaat ondertussen gebukt onder corruptie en incompetent leiderschap. Op steun van president Trump hoeft ook niet gerekend te worden: hij noemde de stad onlangs nog een 'disgusting, rat and rodent infested mess'. Hoe Baltimore ooit de vriendelijke bijnaam Charm City heeft gekregen, lijkt een raadsel.

Ik probeer Baltimore beter te begrijpen door in verschillende sectoren vrijwilligerswerk te doen. Door een overvloed aan non-profitorganisaties kan ik mezelf makkelijk onderdompelen in de Amerikaanse samenleving. Mijn week vult zich met werk op een basisschool, in een museum, bij een onderwijscentrum voor volwassenen en met maaltijden bezorgen aan zieke en eenzame mensen. Al na een paar weken beschouw ik de Verenigde Staten niet langer als een plek van welvaart en onbegrensde mogelijkheden. Integendeel. Ik zie vooral grote armoede, diepgeworteld racisme en veel kansenongelijkheid. Ik betrap mezelf erop dat ik als Nederlander — of Europeaan? — steeds zoek naar een rol voor de overheid bij het oplossen van de problemen die ik zie. Uitkeringen zouden het voor burgers die afhankelijk zijn van voedselhulp

mogelijk maken zelf boodschappen te doen. Betere financiering voor openbare scholen zou de onderwijskwaliteit ten goede komen en ook kinderen uit arme gezinnen de mogelijkheden bieden zich te ontplooiën.

Maar zo werkt het hier niet. Integendeel. Een echte inwoner van Baltimore kijkt niet omhoog naar de overheid, maar om zich heen naar zijn of haar *community*. Het is daar, in de *community*, waar de energie bruist en de handen uit de mouwen worden gestoken. Heeft de basisschool te weinig geld om sportmateriaal te kopen? 'Let's organize a fundraiser!' Licht er weer eens veel zwerfval op straat? 'Gather your neighbors and pick it up!' Is het aantal moorden in de stad voor het zoveelste jaar op rij gestegen? 'Why don't we just ask people to stop killing each other?'

Wonen in Amerika voelt soms een beetje zoals ik me de participatiemaatschappij voorstel die in Nederland maar niet van de grond wilde komen. Met als cruciaal verschil dat het initiatief tot maatschappelijke betrokkenheid hier sterk vanuit de samenleving komt en niet wordt opgelegd door de overheid. Toch knaagt er iets. Waarom vinden mensen het hier zo belangrijk om zelf verantwoordelijk te zijn voor de minderbedeelden in de samenleving, terwijl het vrij duidelijk is dat het sociaal vangnet dat hiermee gecreëerd wordt nogal grote gaten heeft?

Dat hun systeem verre van perfect is, lijkt veel Amerikanen niet uit te maken: de hang naar vrijheid en zelfbeschikking zit diepgeworteld in de cultuur. Ik kan mezelf er dus maar beter aan overgeven door me in te zetten voor de *community* waar ik maanden geleden zo vriendelijk ben ontvangen. Charm City at its best.

Dansen met de sociaal-democraten

Hoe D66 en PvdA hun speciale band kunnen herstellen

D66 en de PvdA hebben historisch gezien een speciale band. Nu de politieke versplintering toeneemt moeten, volgens D66'er Daniël Boomsma, deze partijen weer intensiever samenwerken. 'Als beide partijen weer ideologisch naar elkaar toegroeien komt er misschien nog wel eens iets terecht van een fusie.'

DANIËL BOOMSMA

Auteur van De canon van het sociaal-liberalisme (2019) en oud-medewerker van het de Kamerfractie en het wetenschappelijke bureau van D66

Het was een zinnetje dat verder nauwelijks een rol speelde in de afgelopen verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer. Op een 'Twijfelt u nog?'-pagina op haar website schreef de Partij van de Arbeid dat de sociaal-democraten de kloof tussen arm en rijk wel willen verkleinen, terwijl D66 dat 'helaas niet' doet. In een brief aan de eigen achterban sprak partijleider Lodewijk Asscher zelfs van de PvdA als alternatief voor de sociaal-liberalen, die volgens hem al 'warm zouden lopen' voor een rechts kabinet.

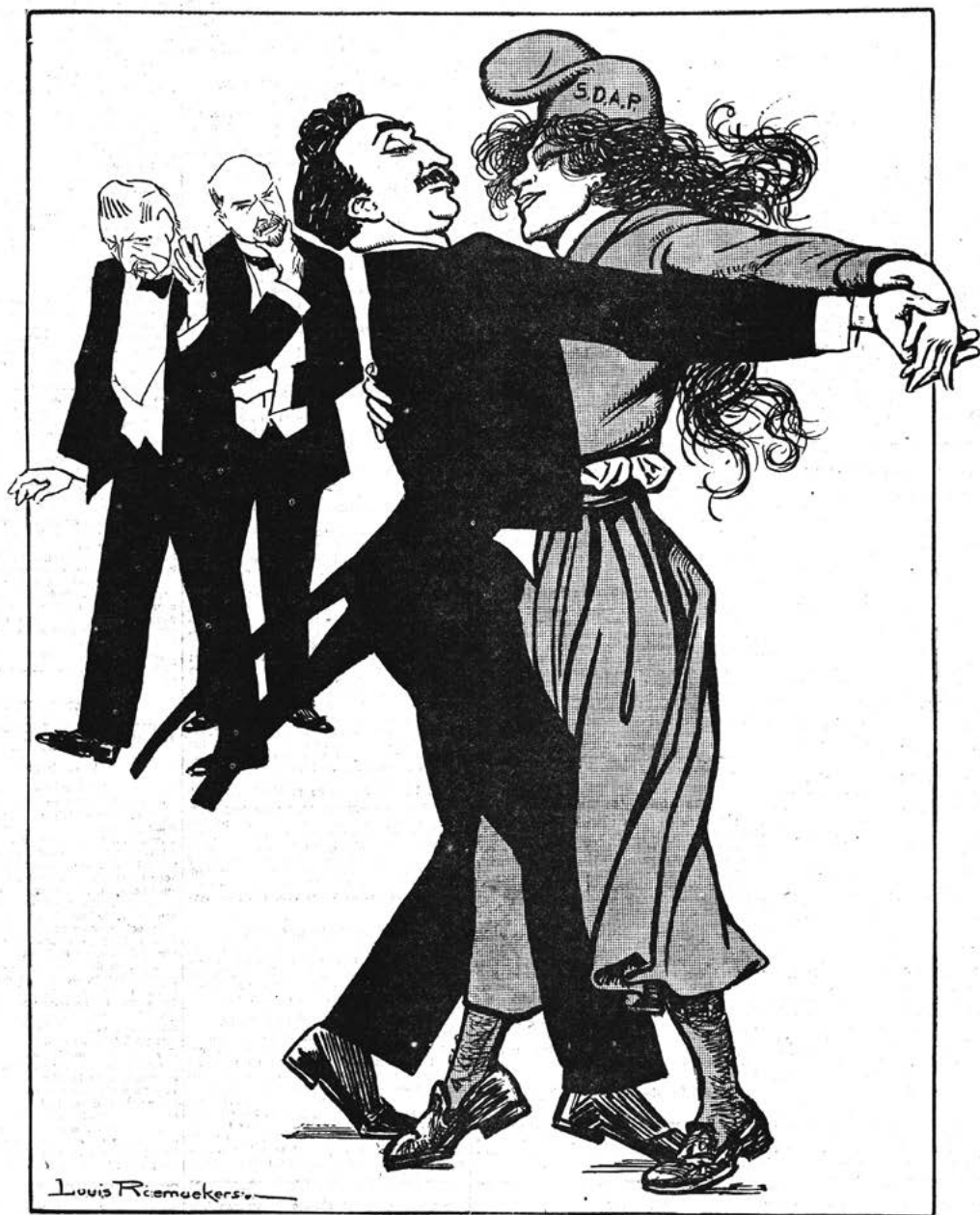
Asscher was niet de eerste die zijn pijlen op D66 richtte. Wim Kok had weinig met de Democraten, liet de partij vallen bij de formatie van Lubbers III in 1989, maar waakte wel voor een 'anti-D66 sfeer' in zijn fractie. Wouter Bos vond de partij in het eerste decennium van deze eeuw 'akelig rechts' toen het CDA en VVD aan een meerderheid hielp in het kabinet Bal-

kenende II. Diederik Samsom zag een groeiend sociaal-economisch verschil: 'Wij staan aan de andere kant van de streep', merkte hij enkele jaren geleden op in een interview bij *RTL Nieuws*.

Andersom was er eveneens kritiek. D66 verweet de PvdA vaak behoudzuchtiger te zijn dan ze deed voorkomen. Alexander Pechtold bestempelde de sociaal-democraten als 'conservatief-sociaal'. Zijn voorgangers hadden ook al hun reserves. Jan Terlouw brak in 1982 in het kabinet Van Agt II met de PvdA en ging met het CDA verder als minderheidskabinet. Thom de Graaf en Boris Dittrich laakten eind jaren negentig en in de nieuwe eeuw de onwelwillendheid van de PvdA. Die wilde volgens De Graaf en Dittrich niet praten over in hun ogen noodzakelijke hervormingen.

Het is dus niet gek dat de relatie tussen D66 en de PvdA al enige tijd bekoeld is. Maar

DE S. D. A. P.-CONCENTRATIE-STEP.

(Nadruk verboden).

Toeschouwer TROELSTRA: „Ik vind 't onzedelijk!”

„ VLIEGEN: „Och kom, de natuurlijkste zaak van de wereld!”

Dirk Bos, de leider van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) danst met 'roodharige Marianne' van de SDAP. Getekend door Louis Raemaekers, 1913.

voor een belangrijk deel van de twintigste eeuw bestond tussen beiden partijen en hun voorlopers juist een speciale band. Ondanks ideologische verschillen gaven zij op de grote politieke vragen van die tijd vaak dezelfde antwoorden. De politieke realiteit van vandaag biedt alle aanleiding om de speciale band weer te herstellen.

Een speciale band

Halverwege de negentiende eeuw, nog vóór de vroege socialisten, roerden sociaal-liberalen zich op het politieke toneel. In wat vaak een vergeten liberale geschiedenis lijkt in Nederland, rekenden zij af met het 'deftige' klassieke liberalisme, met haar verzet tegen staatsop-treden, angst voor de nieuwe arbeidersklasse en gebrek aan een leidend beginsel voor een nieuwe tijd.

Aanvankelijk maakten deze sociaal-liberalen nog deel uit van traditionele liberale partijen en noemden zich bijvoorbeeld nieuwe of geavanceerde liberalen of radicalen. Schrijvers, denkers, activisten en politici als Helène Mercier, Wim Treub, Nicolaas Pierson en Goeman Borgesius pleitten vaak tegen de klippen op voor leerplicht, werknemersverzekeringen, fatsoenlijke huisvesting, publiek onderwijs en progressieve belastingen. Daarmee legden ze de basis voor de moderne verzorgingsstaat. Rond het fin de siècle verenigden sociaal-liberalen zich in eigen organisaties en partijen: in de kringen van het *Sociaal Weekblad* en *De Groene Amsterdammer* (toen nog *De Amsterdammer*) onder leiding van journalist Johannes de Koo, en in de Radicale Bond (1892-1901) en uiteindelijk in de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946). Een generatie sociaal-liberale vernieuwers, sommigen geïnspireerd door wat spottend het 'katheder-socialisme' werd genoemd, streefde naar gelijke ontwikkelingsmogelijkheden, bestaanszekerheid en democratisering.

Voor de in het begin nog romantisch-revolutionaire sociaal-democraten van de SDAP (1894-1946), bleven sociaal-liberalen aanvanke-

lijk vooral 'bourgeois' en individualistisch. Als puntje bij paaltje kwam, zo vond men, waren het bondgenoten van rechts, omdat ze de klassenstrijd niet onderschreven en vooral een schakel wilde zijn tussen de opvattingen van de volksklasse en die van de 'regerende klasse'. Toch werd gaandeweg duidelijk dat beiden stromingen niet zo sterk verschilden van elkaar op de belangrijkste politieke thema's, zeker toen de sociaal-democraten hun revolutionaire pretenties temperden. Ze vonden elkaar in de strijd tegen klasse-ongelijkheid en de concentratie van kapitaal en macht. En beide stromingen pleitten voor breed toegankelijke collectieve voorzieningen en uitbouw van de aan elites voorbehouden democratie.

Sociaal-democraten en sociaal-liberalen vonden elkaar in de strijd tegen klasse-ongelijkheid

Langzaam kreeg het verwantschap ook vorm in pogingen tot samenwerking. De formatiepoging tussen SDAP en VDB van 1913 markeert een belangrijk kantelpunt. Op een in de zomer van dat jaar gemaakte prent wist de politieke kunstenaar Louis Raemaekers dat fraai vast te leggen. Afgebeeld stond de leider van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en formateur Dirk Bos, verwickeld in een gepassioneerde dans met een roodharige 'Marianne', symbool van de Franse revolutionairen maar in de prent natuurlijk een verwijzing naar de SDAP. Op de achtergrond kijken reformistisch SDAP-Kamerlid Willem Vliegen en marxistische partijleider Troelstra toe. 'Ik vind het onzedelijk', verzucht de laatste, een wegwerpgebaar makend. 'Och kom', antwoordt Vliegen, 'de natuurlijkste zaak van de wereld'.

Het kabinet zou er nooit komen: de door revolutionairen en marxisten gedomineerde SDAP-Kamerfractie wees samenwerking af. Tot droefenis van de VDB, die graag het staatspensioen, het algemeen kiesrecht en een progressief belastingstelsel met hun geestverwanten hadden willen realiseren. Toch was de mislukte formatiepoging een prelude op verdere toenadering tussen sociaal-liberalen en sociaal-democraten.

Dirk Bos zijn opvolger Hendrik Marchant zette de lijn door. Hij verdedigde de geïsoleerde SDAP in de Tweede Kamer tegen 'rechts', dat 'geen gemeenschappelijke belijdenis van concrete inhoud' had en 'zich wel vastklampen [moest] aan het laatste wat hen rest, het

De ideologische verwantschap tussen PvdA en D66 achtte Van Mierlo evident en eigenlijk nauwelijks de moeite van het uitleggen waard

negatieve, de strijd tegen de sociaal-democratie.' In 1918 stelde de VDB in aanloop naar de verkiezingen een rood-zwarte coalitie met de SDAP en de linkervleugel van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) voor. Tegenover rechts zouden 'Democraten van verschillende afstamming elkaar moeten zoeken', stond in het vrijzinnig-democratisch verkiezingsmanifest, dat zich verder in sterke bewoordingen uitsprak over 'de ongelijkheid der ontwikkelingsvoorwaarden' als 'de groote fout [...] van het maatschappelijk leven.' Het kwam de partij van Marchant op het verwijt te staan een 'sloepje aan het rode fregat' te zijn. Daar trok de VDB zich weinig van aan. Bij de verkiezingen van 1922 waren de VDB en de SDAP elkaar nog iets dichter genaderd. Begin jaren dertig stonden ze schouder aan schouder in de strijd

voor de rechtsstaat en tégen de machtsstaat van het totalitarisme dat Europa teisterde.

Ook op sociaal-economisch gebied bleef de band in stand. De sociaal-democraten, zo benadrukte Marchant tijdens de algemene beschouwingen van 1930, '[zijn] onmisbaar in de strijd [...] tegen het voortdurend dreigend gevaar, dat de economische machthebbers zich meester maken van de heerschappij...over ons volk.' Na een kortstondige verwijdering halverwege de jaren dertig (deels door politiek opportunisme van de VDB), kwam het in 1939 dan eindelijk tot een gezamenlijk kabinet onder leiding van De Geer, bestaande uit liefst vijf partijen.

Dat de sociaal-liberalen samen met de SDAP en de Christelijk-Democratische Unie na de oorlog opgingen in de Partij van de Arbeid zat er aan te komen. Het merendeel van de aanhangers van beide stromingen, ook gevoed door het naoorlogse nationale eenheidsgevoel, kon zich vinden in wat de beginselverklaring van de nieuwe partij in de kern als doel stelde, al had de links-georiënteerde VDB-leider Dolf Joekes de voorkeur voor de naam 'Democratische Volkspartij'. Prominente VDB'ers kregen een hoge plek op de lijst of een positie in het partijbestuur. Alleen de rode symboliek konden sommigen sociaal-liberalen moeilijk verteren. Met de geboorte van de PvdA kwam er evenwel een einde aan de partijpolitieke organisatie van de sociaal-liberale stroming. In feite was er in Nederland daarna nog maar één zichzelf liberaal noemende partij: de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Deze werd in 1948 opgericht door voormalig VDB'er Pieter Oud. Binnen die partij gingen de burgerlijk behoudende krachten domineren. De beginselverklaring verraadde ook een terugkeer naar een verouderd liberalisme met een overheid die zich 'op den duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht.'

Een nieuw dak voor sociaal-liberalen

De oprichting van D66 gaf sociaal-liberalen weer een dak boven het hoofd. In de beginperiode bezette die partij bewust een geïsoleerde

positie. Het nog even urgente streven om het gesloten systeem van steeds anoniemer wordende machthebbers te doorbreken, verdroeg zich slecht met samenwerking. De 'revolutionairen met een das om' beriepen zich bovendien op het pragmatisme en bestreden vooral het regentendom. Toch nam D66 in het in het politieke krachtenveld de rol van de vroegere sociaal-liberalen over. Het VDB-denken kwam in de eerste verkiezingsprogramma's in andere bewoordingen terug. Het ontbrak aan expliciete kapitalismekritiek, maar de sociaal-economische paragrafen werden gekenschetst door kritiek op onrechtvaardige welvaartsverdeling en grote inkomensverschillen ('in een democratische samenleving onaanvaardbaar'). Het sprak zich bovendien onomwonden uit voor bestaanszekerheid, democratisering van overheid en private ondernemingen, en vermogensspreiding 'om hierdoor een opeenhoping van macht tegen te gaan'.

Bijna als vanzelfsprekend werd door partijleider Hans van Mierlo toenadering tot de sociaal-democraten gezocht. Op een partijcongres van D66 in 1970, waar ook Den Uyl mocht spreken, was Van Mierlo weinig dubbelzinnig: 'Het valt mij helemaal niet moeilijk om vast te stellen dat vele malen overeenkomst is gebleken en nog zal blijken tussen de standpunten en ook de mentaliteit van de Kamerfractie van de PvdA en D66.' Datzelfde jaar verklaarde Van Mierlo 'met het pistool op de borst' voor de PvdA te kiezen. De achterban van D66 was vaker universitair opgeleid, jonger en 'Randstedelijker' dan het meer gemêleerde electoraat van de PvdA. Ook de manier van politiek bedrijven bleef trots ongebonden (niet voortvloeiend uit een zuil), maar dat deed niets af aan de ideologische verwantschap. Die achtte Van Mierlo evident en eigenlijk nauwelijks de moeite van het uitleggen waard.

In zijn befaamde essay *De smalle marges van de democratische politiek* uit 1968 had Den Uyl op zijn beurt, ondanks scepsis over de duurzaamheid van D66, de Democraten omschreven als 'voor de helft een herleven van

de vroegere vrijzinnig-democratische bond.' Daarmee bevestigde hij de vroegere historische band. Gevoelsmatig wist Den Uyl met die bevestiging dat hij in D66 een bondgenoot had in zijn streven naar 'spreiding van kennis, macht en inkomen', het latere motto van het kabinet onder zijn leiding. Dat D66 van de VVD het verwijt kregen een 'bijwagen van de Partij van de Arbeid' te zijn, vormde in die zin een echo uit het verleden.

D66 en PvdA bewezen begin jaren zeventig niet alleen warme woorden voor elkaar over te hebben. In 1972 sloten de partijen samen met de Politieke Partij Radicalen (PPR) een gezamenlijk regeerakkoord op hoofdlijnen: *Keerpunt*⁷². Op de grote vragen van democratisering, bestrijding van materiële en immateriële ongelijkheid, beheersing van niet aan grenzen gebonden 'economische machtscentra' en het keren van de afbraak van het milieu, wisten de drie partijen elkaar vrij gemakkelijk te vinden.

Een bekoelde verhouding

Het akkoord van 1972 had de opmaat moeten vormen voor (opnieuw) een fusie met als resultaat een brede Progressieve Volkspartij (PVP). Maar de PVP zou nooit tot stand komen. Door de regeringsdeelname in 1973 vond de PvdA de fusiegedachte plotseling niet meer nodig. Verbitterd sprak Van Mierlo van het 'verraad van de PvdA'. Later verklaarde hij in een terugblik lange tijd 'het gevoel [te hebben] gehad dat er een speciale band bestond tussen PvdA en D66'. Maar met het afwijzen van de PVP had de PvdA volgens hem 'haar grootste fout van na de oorlog' gemaakt.

D66 werd een serieuze electorale concurrent voor de sociaal-democraten door de uitholling van de massa- en volkspartijen. Op gemeentelijk niveau ontstond animositeit in het spel om de macht in de grote steden. Bij een gebrek aan gevoeligheid voor grote politieke vragen werden vermeende culturele verschillen uitvergroot. PvdA en D66 zouden op het gebied van politiek bedrijven, achterban, en stijl (wollen truien versus maatpakken) fun-

damenteel van elkaar verschillen. Dat neemt niet weg dat de basis van de verwijdering tussen de twee partijen toch vooral gezocht moet worden in het wegvallen van het politiek ideologische context waarbinnen beide partijen goed konden samenwerken en in hun eigen ideologische transformatie.

ideologische lenigheid

Voor de oorlog koesterden sociaal-liberalen en sociaal-democraten groot vertrouwen in de sturende kracht van een sociale en democratische hervormingspolitiek. In de jaren zestig lieten de erfgenamen van beide stromingen zich inspireren door het oprechte geloof in een eerlijker en opener samenleving. In die context bevestigden de twee elkaar wederzijds in hun politieke doelstellingen en hun gezamenlijke oppositie tegen behoudende krachten. Zij waren beiden hervormers met een min of meer revolutionair verleden.

Vanaf de jaren tachtig ebden de golven van hervormingsgezindheid in Nederland weg. De politiek ontideologiseerde. De pragmatische zakelijkheid die D66 ooit nastreefde, werd de norm. Oude idealen raakten overschaduw door de idee dat de samenleving niet maakbaar is. Technocratisch beheer van de overheidsfinanciën, verschraving van publieke voorzieningen, door de staat gefinancierde deregulering van wereldwijde financiële markten en de 'zegens' van privatisering en de 'bedrijfsmatige overheid' nestelden zich in het hart van het politieke denken. Dat culmineerde in de 'paarse' kabinetten en wist ook daarna nog een generatie politici te beïnvloeden.

Tegen die achtergrond begon een preoccupatie met bestuurdersmacht de sociaal-democraten in haar greep te krijgen. Van volkspartij en hervormerspartij werd zij, in de woorden van Herman Tjeenk Willink, een 'gedepolitiseerde bestuurderspartij'. De sociaal-democraten bleken steeds vaker bereid tot schikken en plooiën. Het bedaard afschudden van de ideologische veren door Kok was daar de ultieme illustratie van. Het politieke

midden in de vorm van de 'Derde Weg' zou de partij een comfortabel en duurzaam plekje in het centrum van de macht kunnen bieden. De 'bevrijdende ervaring' van de losgelaten ideologische basis stond de PvdA'ers meer bewegingsruimte toe. Tot vrij recent is dat gebleken, bijvoorbeeld bij het optreden van Jeroen Dijsselbloem als voorzitter van de Eurogroep in 2015 ten tijde van de Griekse schulden crisis. 'Rationele keuzes' en 'verstandige beslissingen', noemde Dijsselbloem de Europese ingrijpende privatiserings- en bezuinigingseisen. Het journalistieke platform *Follow the Money* hield het vilein op 'ideologische lenigheid', een lenigheid die ook van pas kwam bij de laatste kabinetsdeelname.

Misschien schoof de PvdA niet zozeer op naar rechts of links, maar ze liet in de beleving van velen de hervormingspolitiek van Den Uyl achter zich. Ietwat cynisch zou je kunnen zeggen dat de partij simpelweg meebewoog naar gelang ze dat nodig achtte. Dat vormde ook de bron van de ideologische verwijdering van D66. Zij werd in de ogen van sociaal-liberalen behoudend, een roestige machtspartij. Daar hadden de nuchtere sociaal-liberalen altijd al een hekel aan gehad.

Verschuiving naar rechts

Maar ook de sociaal-liberalen veranderden. D66 hield weliswaar haar hervormersjasje aan, maar schoof binnen een algehele verschuiving van het discours sociaal-economisch op naar rechts. Al begin jaren tachtig, toen niet verrassend die discours verandering zich ook had ingezet, had Den Uyl dat verwijt in een lichtelijk verslagen interview met *Vrij Nederland* geuit, omdat hij vond dat D66 de achteruitgang voor lage inkomens onderschatte. Hij ergerde zich bovendien aan het feit dat de partij van Jan Terlouw zich met het CDA tegen de inkomensafhankelijke kinderbijslag keerde. Dat de PvdA haar ideologisch initiatief van de jaren zeventig had verloren en electoraal klappen kreeg, schoof hij in de schoenen van D66.

Met de Paarse kabinetten, en de hardnekkige, CDA-achtige neiging van de partij zich tussen links en rechts te willen nestelen, werd de rechtser sociale-economische lijn van D66 doorgezet. Kort na de eeuwwisseling kwam die (relatieve) verrechtsing in een stroomversnelling. In de meeste politieke assenstelsels stond de partij steeds dicht bij de VVD. Die stille ideologische verschuiving was ook in verkiezingsprogramma's te zien. In 2006 bleef dat nog beperkt (het sociaal leenstelsel werd nog een onwenselijke 'academicusbelasting' genoemd). Daarna veranderde het. Nederland zou gewend zijn geraakt 'aan een overheid die voor ons zorgt' (verkiezingsprogramma 2010).

Met het afwijzen van de brede Progressieve Volkspartij maakte de PvdA volgens Van Mierlo 'haar grootste fout van na de oorlog'

Die overheid diende vooral in eigen vlees te snijden middels versobering van de sociale zekerheid (onder andere door het korten van de WW en de invoering van het sociaal leenstelsel). D66 koos voor een economisch groei-jargon — 'obstakels wegruimen' en 'barrières wegnemen' — en een geloof in het *trickle-down* effect van efficiënte en innovatieve markten (verkiezingsprogramma 2012). Ondanks een kleine verschuiving was dat in grote lijnen ook de teneur in het verkiezingsprogramma van 2017. D66 problematiseerde het afgelopen decennium wel de kloof tussen insiders en outsiders van de verzorgingsstaat, maar thematiseerde in haar programma's nauwelijks de emanciperende rol van de staat, een eerlijke verdeling van welvaart, sociaal-economische belangentegenstellingen tussen boven- en

onderkant en concentratie van kapitaal en het gevaar daarvan voor de democratie.

Waarom de partij die afslag maakte, is niet eenduidig te verklaren. Voor een deel werd het besluit daartoe gevoed door de oude vrees niet als eigenstandige partij te worden gezien, al bleef dat door de tweestrijd met Geert Wilders lastig vol te houden. In die zin zat er vermoedelijk een zuiver electorale overweging achter, één die ook paste bij de nieuwe schare leden die, zo leek her, niet rechts wilden zijn maar in ieder geval ook niet links. Anderzijds had de partij altijd al een neiging gehad gevestigde en 'neutrale' instituties zoals de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) en hun hervormings- en bezuinigingsadviezen te volgen. Daaruit volgde ook een sociaal-economisch 'neoliberaal' beleid, verhuuld in termen van deskundigheid en expertise, en vaak gerechtvaardigd met een beroep op de vermeende noodzakelijkheid ervan.

Voor D66 werd de PvdA een in de kern behoudende partij. Voor de PvdA ontpopte D66 zich sociaal-economisch tot tegenhanger. In het politieke krachtenveld vielen zo de twee elementen weg die SDAP en VDB en de partijen onder Den Uyl en Van Mierlo bij elkaar had gebracht en gehouden. Enerzijds was dat de gedeelde vooruitstrevende politiek, het bevragen van de fundamenteën van de samenleving die botsen met de eigen politieke idealen. Anderzijds de gedeelde sociaal-economische oppositie met de rechterflank. Zonder die elementen veranderde de speciale band van weleer in een bekoelde verhouding.

De heroriëntatie van de PvdA

Inmiddels zijn de politieke panelen weer gaan schuiven. De PvdA verwerkt nog steeds het trauma van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, maar lijkt zich met de bescheidenheid van een verliezer te heroriënteren op de plek en taak van de sociaal-democratie in Nederland. Op veel thema's — van afschaffing van sociale werkplaatsen tot ondemocratische

vrijhandelsverdragen — komt de partij terug op politieke besluiten waar zij zelf (mede) verantwoordelijk voor was. In een intern advies na de verkiezingen stelde de Bredase burgemeester Paul Depla dat de PvdA zich van een ‘klassieke bestuurderspartij’ weer moest omvormen tot een ‘brede progressieve volkspartij’. Ze zou zich weer moeten richten op bestaanszekerheid en het doorbreken van nieuwe maatschappelijke scheidslijnen. De poging daartoe lijkt te zijn gestart. De partij durft het bovendien weer aan kritisch te zijn op wat Asscher ‘grillig, ontaard kapitalisme’ noemt.

De PvdA werd in de ogen van sociaal-liberalen behoudend, een roestige machtspartij

De cynicus zal hierin slechts *rebranding* zien — en platgereden marketing en communicatiedenken zijn inderdaad dominanter dan ooit in de partijpolitiek — maar de maatschappelijke werkelijkheid geeft de PvdA alle reden om juist die vraagstukken te adresseren. Bestaanszekerheid staat onder druk. Besteedbare inkomens stagneren — al sinds eind jaren zeventig. Private schulden stijgen dramatisch. Betaalbare woningen zijn schaars. De meritocratie is voor een deel een illusie gebleken: privilege is erfbaar en heeft de neiging zich te concentreren. Nergens manifesteert zich dat sterker dan in het onderwijs. De samenhang tussen een gevestigde bovenlaag en een sociale onderklasse brokkelt af. Een groeiende groep die vroeger tot de middenklasse behoorde, heeft nu het gevoel elk moment van de sociale ladder de kunnen vallen. De sporten van die ladder, die onderkant en bovenkant van de maatschappij met elkaar in verbinding houden, lijdt aan ernstige slijtage. De strijdkreet ‘iedereen omhoog’ is verstomd.

Ook Asschers nog onwennige kapitalisme-kritiek kan niet als nostalgische luchtflitsserie worden afgedaan. Wereldwijd ontgroeien private machten met hun enorme winstmarges en kapitaalophoping de macht van staten. Ze ontduiken belastingen (vaak via Nederland), lappen fatsoenlijke arbeidsvoorwaarden aan hun laars, monopoliseren markten en spelen leveranciers tegen elkaar uit voor lage productieprijzen. Aandeelhouders profiteren onder tussen meer van de door bedrijven opgepotte winst dan de werknemers. De marktmacht van multinationals onttrekt zich bovendien aan de invloed van democratische instituties. Sterker nog, ze bepalen vaak zélf de regels middels een omvangrijke lobby.

D66 beweegt naar links

Ondertussen lijkt D66 zich in de zoektocht naar een strijdplan sociaal-economisch naar links te bewegen. Ook anderen partijen rechts van het midden heroriënteren zich sociaal-economisch, maar bij het ideologisch beweeglijker D66 is er meer ruimte voor een fundamentele koerswijziging dan bij andere partijen. Bovendien is er onder het partijkaar een grote honger naar een uitgesproken ideologisch profiel. Historisch liggen de ingrediënten voor dat profiel voor D66 op links. De moeizame kabinetsdeelname maakt de behoefte aan zelfvernieuwing extra pregnanter. Er lijkt in ieder geval bij *partijleden* een groeiende consensus over een aandachtsverschuiving naar harde materiële politieke thema's, zoals het bestrijden van groeiende ongelijkheid in welvaart, levenskansen, sociale mobiliteit en democratische zeggenschap.

Enkele jaren geleden lanceerden partijleden al een pamflet dat een herwaardering van de voor veel mensen grimmig geworden overheid bepleitte. Op lokaal niveau benoemen fracties weer de ‘kloof tussen arm en rijk’. Veelzeggend is ook de grote bijval binnen de partij voor de min of meer sociaal-democratische kritiek die Jan Terlouw de afgelopen jaren had op de ‘massieve macht’ van wereldwijd kapitaal.

Vriendelijker geformuleerd dan hij wellicht had gewild, vond hij dat zijn partij het neoliberalisme 'eerder had moeten bestrijden'.

Een markant moment was de Kerdijklezing van maart 2019 die fractieleider Rob Jetten uitsprak. Daarin schetste hij de contouren van de door hem gewenste koers waar andere mogelijke kandidaten voor het partijleiderschap zich toe zullen moeten verhouden. Jetten sprak van een muur 'tussen mensen met en mensen zonder zekerheid'. Hij benadrukte de keerzijdes van de globalisering, benoemde de voor sommige mensen op drift geraakte flexeconomie en raakte aan wat een democratische kapitalismekritiek zou kunnen worden genoemd.

Jetten had kritiek op de concentratie van marktmacht van multinationals zonder tegenmacht. Ook sneed hij de grote (internationale) ongelijke vermogensongelijkheid aan: de rijkste 10% bezit in Nederland 66% van het vermogen. Daar had hij aan toe kunnen voegen dat 8 miljardairs wereldwijd meer kapitaal hebben dan 3,6 miljard mensen gezamenlijk. Het ligt in de lijn der verwachting dat een nieuw verkiezingsprogramma een sociaal-economisch 'links van het midden' signatuur zal hebben.

Nieuwe kansen

Voor de PvdA is de realiteit dat de partij een nederlaag zonder precedent heeft geleden. Of de kiezers ooit terugkomen naar de sociaal-democratie in haar huidige vorm is maar zeer de vraag. Maar ook die gedachte is een vorm van bevrijding en een kans om met de mentaliteit van iemand die niets te verliezen heeft meer politiek onbevangen te worden. D66 heeft op haar beurt een landelijke overwinning achter de rug, maar weet na de recente lokale en Europese verkiezingen dat ideologische vernieuwing bittere noodzaak is. Dit heeft de partij eigenlijk steeds moeten doen om politiek relevant te blijven.

Zo ligt er een nieuwe kans voor sociaal-liberalen en sociaal-democraten om elkaar weer te vinden op het gebied van fundamentele

sociaal-economische en democratische maatschappijkritiek, zelfs kapitalismekritiek. Niet op detailniveau, maar in het grotere streven. Dat is geen ideologische interessandoenerij. Er staat immers wat op het spel. In veel westerse samenlevingen verwacht een groeiend deel van de mensen dat de volgende generatie het niet beter krijgt dan de vorige en dat is niet zonder risico's. Wie bijvoorbeeld *The People vs. Democracy* van de Amerikaanse politicoloog Yascha Mounk leest, beseft dat het vertrouwen in de democratie onlosmakelijk verbonden is met het vertrouwen of je met dat democratische systeem uiteindelijk zelf ook het beste af bent. Als dat vertrouwen bij een deel van de samenleving wegsijpelt, is het niet gek dat mensen bereid zijn een geel hesje aan te trekken. Daar kan geen absolute welvaart of economisch groeipercentage tegenop. Bovendien krijgen politici die worden gedreven door een drang tot afrekening en theorieën van verval dan vrij spel om roofofbouw te plegen op de democratische rechtsstaat.

Wat herstel van de speciale band tussen sociaal-liberalen en sociaal-democraten concreet betekent, moet de toekomst uitwijzen. IJveren voor blokvorming bij verkiezingen? Een gezamenlijk programma à la Den Uyl en van Mierlo? Broeden op een regeringscoalitie die met radicale voorstellen zich veel ruimhartiger richt op de onderkant van de samenleving? Nu lijkt het allemaal nog hoogdravend maar in een politiek versplinterd land neemt de noodzaak tot nauwe samenwerking toe – misschien zelfs met een partij als de SP.

De eerste prioriteit is de herontdekking van de ideële geschiedenis en geestverwantschap tussen de van oudsher radicale stromingen van sociaal-liberalisme en sociaal-democratie. Die historisch-ideologische band die bij andere partijen doorgaans ontbreekt, biedt uiteindelijk een veel duurzamer basis voor politieke broederschap dan alléén programmatische overeenkomsten of gedeelde electoraal-strategische belangen.

Of de historisch band tussen de sociaal-democraten en sociaal-liberalen daadwer-

kelijk hersteld kan worden hangt vooral af van hoe de herbronning bij zowel D66 als de PvdA uiteindelijk uitpakt. Dat geldt zeker voor D66 dat zich er nu soms op voorstaat alleen een (deskundige) 'houding' in de politiek te hebben. Als beide partijen weer ideologisch naar elkaar toegroeien komt er misschien nog

wel eens iets terecht van een fusie. De daaruit voortkomende ontzuilde hervormerspartij zou de Nederlandse partijpolitiek kunnen opschudden en de doorbraak kunnen realiseren waar zowel D66 als de Partij van de Arbeid oorspronkelijk voor zijn opgericht.

Column

Het referendum is een instrument voor dwingelanden

Door: **Willem Minderhout**

Statenlid namens de PvdA in Zuid-Holland

Het PvdA-congres heeft in de aanloop naar de vorige verkiezingen het streven naar een referendum uit het verkiezingsprogramma gehaald. Maar het is net de film *Poltergeist*. Als je denkt dat alle ellende voorbij is begint het weer opnieuw.

Het begon met de Wibautlezing van Ruud Koole. In een betoog over het belang van de representatieve democratie, repte Koole in een terzijde over de wenselijkheid van regionale correctieve referenda. Enige tijd later twit-terde Jaap Stalenburg dat Mei Li Vos in Leeuwarden had gezegd dat ze in de Eerste Kamer voor een referendum zal pleiten.

Beide senatoren beroepen zich op de commissie-Remkes die onder meer met het referendum aan komt zetten. De voorstellen van 'Remkes' zouden heel serieus moeten worden genomen, aldus een motie van referendumge-lovige Niesco Dubbelboer voor het komende congres van de PvdA op 7 maart. De motie *Wie de democratie wil verdedigen, moet nu in het offensief* rept met geen woord over het referendum, maar roept op om 'de fractie de ruimte te geven om de voorstellen van de Staatscommissie Parlementair Stelsel met open vizier tegemoet te treden en er naar believen steun aan te verlenen'. Lees: zich uit te spreken voor een referendum zonder de partij te raadplegen.

Onlangs wisselden Zuid-Hollandse staten-leden van gedachten over burgerparticipatie in onze provincie. Tot mijn verbazing zagen de vertegenwoordigers van het Forum voor Democratie niet zoveel brood in interactieve

beleidsvorming. Toen ik zei dat ik dat wat vreemd vond voor een partij die graag alles per referendum regelt, reageerde Matthijs Sandmann, fractievoorzitter FvD, dat hij het referendum een paardenmiddel vindt, maar dat het een noodzakelijk instrument is zolang volksvertegenwoordigers hun werk niet goed doen. Met 'niet goed doen' bedoelde hij dat ze er andere standpunten op na hielden dan het Forum. Dit illustreert dat een referendum een instrument voor dwingelanden is die niet geneigd zijn compromissen te sluiten. In referenda is, net als in de oorlog, de waarheid het eerste slachtoffer zoals tijdens het Oekraïne-referendum bleek. Laten we dit gebruik van het referendum 'thierrificering' noemen.

Iedereen is voor een referendum, als hij denkt dat hij hem kan winnen. Als men verlies vreest wordt het vooral zaak om het referendum ongeldig te laten verklaren. Iedereen die *Het wonder van de Noord/Zuidlijn* van Bas Soetenhorst heeft gelezen, herinnert zich de scene waarin wethouder Jikkie van der Giessen (D66) de polonaise danst omdat bij het referendum over die metrolijn de opkomstdrempel niet gehaald werd. De meerderheid was, zoals te verwachten bij dit soort onderwerpen, tegen. Laten we deze variant de 'verjikkie-ing' van het referendum noemen.

Het ontwerp-referendum van de commissie-Remkes lijkt vooral de Jikkie-variant te propageren. Het aantal 'nee-stemmers' moet minimaal uit een derde van het electoraat bestaan. Dit lijkt een onneembare horde. Je kunt het ook interpreteren als een uitnodiging tot een staaltje ongeken- de thierrificering waarbij het Oekraïne-referendum bleekjes afsteekt. Willen we dat? Nee natuurlijk.

ZOJUIST VERSCHENEN

Doen wat goed is

Verrassend pamflet over de praktische wijsheid van professionals

Sophie Albers / Albert Jan Kruijer

Isbn 9789461645074

96 pp

Prijs € 11,99

Uitgeverij Van Gennep

De publieke zaak is op drift. Decentralisaties in het sociale domein die de gemoederen bezig houden. Wachtlijsten bij zorgaanbieders en financiële tekorten bij gemeenten. Woningnood en perikelen bij de belastingdienst. Tegelijkertijd vinden professionals dagelijks de publieke zaak van de toekomst uit. Door slim te laveren tussen regels en ruimte helpen ze mensen met problemen. Daar moeten we het van hebben. Sophie Albers en Albert Jan Kruijer pleiten ervoor om de wijze praktijken van deze professionals te waarderen en beter te benutten.

Sophie Albers en Albert Jan Kruijer werken als actieonderzoekers bij de School voor Publieke Waarden van het Instituut voor Publieke Waarden. Dagelijks leren zij samen met professionals de publieke zaak van de toekomst vorm te geven.

ZOJUIST VERSCHENEN

Kiezen

Sprankelend essay over de grenzen van het kiezen in een vrije samenleving

Herman van Gunsteren

Isbn 9789461645067

Ca 104 pp

Prijs ca € 14,99

Uitgeverij Van Gennep

Een merkwaardig fenomeen, dat kiezen: het is overal, we waarderen het, maar hebben er ook last van en kunnen er zelfs onder lijden. En als we onder het kiezen lijden, wat kunnen we doen om deze last dragelijk te houden?

In dit boek werpt oud-hoogleraar Politieke Theorieën in Leiden Herman van Gunsteren nieuw licht op het fenomeen van het kiezen. Hoe individueel zijn keuzeprocessen eigenlijk? Veronderstellen ze geen keuze-architectuur? Krijg je altijd wat je kiest en wat doe je als dat niet het geval is?

Kiezen onderzoekt een fenomeen dat cruciaal is voor een vrije samenleving en bouwt voort op inzichten uit eerder werk, met name op het succesvolle *Stoppen: u kunt het, u wilt het, u doet het niet*.

**Verkrijgbaar via de boekhandel of via de uitgeverij
info@vangennep-boeken.nl**

‘Opdat wij onder onze voeten houden de vaste grond van dat, wat blijft’

Wiardi Beckman als verzetsman

Herman Bernard Wiardi Beckman was tijdens de Tweede Wereldoorlog een van de belangrijkste mensen uit het geestelijk verzet. Vrijheid, verdraagzaamheid en rechtsgevoel moesten volgens hem de weerbaarheid tegen de Duitse bezettingsmacht stimuleren.

BECKER & BECKER

Auteurs van De oorlog van Wiardi Beckman (verschijnt in maart); Tamara Becker is historica; Frans Becker is politicoloog en was adjunct-directeur van de WBS.

Op 10 mei 1940 zegde Herman Bernard Wiardi Beckman, Stuuf voor vrienden, zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer op en trad als reserve-eerste-luitenant toe tot de persdienst van de Generale Staf in Den Haag. Vijf dagen later was de strijd voorbij. De capitulatieverklaring die generaal Winkelman op 15 mei via de radio aan het Nederlandse volk voorlas, was mede door Beckman opgesteld. Namens de opperbevelhebber bracht hij op 20 mei bij de Grebbeberg een laatste groet aan de daar gevallen Nederlandse militairen. Op 25 juni werd hem groot verlof verleend en keerde hij terug naar huis in Overveen. Nu de bezetting een feit was, aarzelde hij geen moment: hij ging in verzet.

Een jaar lang zijn we bezig 75 jaar vrijheid sinds de Tweede Wereldoorlog te herdenken en ons opnieuw rekenschap te geven van wat

zich toen afspeelde. Zou dat niet ook moeten gaan over de vraag welke vrijheid, om welke reden toen verdedigd werd? Wat was de geestelijke grondslag van het verzet tegen de Duitse bezetting? Wiardi Beckman had daarover een uitgesproken opvatting. Aan Sal Witteboon, redacteur van *Het Volk* die begin juli ontslag nam bij de krant, schreef hij: ‘Alle gepraat over “aanpassing” aan een nieuwe wereld die blijvend zou zijn ergert mij als ontrouw, ... én oppervlakkigheid. Het kán lang duren – maar wij zullen er stellig onderuit komen. In de tusschentijd is onze eerste plicht: het zuiver bewaren van de vrije, Nederlandsche geest.’¹

Het ging hem om het behoud van vrijheid, verdraagzaamheid en rechtsgevoel. Deze zag hij als typisch Nederlandse karaktertrekken. Zij hadden vorm gekregen in de vrijheids-

strijd die leidde tot de Republiek en in de daaropvolgende hoogtij van culturele bloei. Daarmee greep hij terug op een periode in onze geschiedenis die inmiddels kritischer wordt bekeken. In het huidige beeld lijken de schaduwzijden, zwarte bladzijden en ernstige misstappen te overheersen. Het Amsterdam Museum nam in dat verband zelfs afscheid van de term 'Gouden Eeuw'.² Voor Beckman bood de erfenis van de jonge republiek juist de grondstof voor het geestelijk verzet en een positieve kracht in de strijd tegen de bezetter. Maar zonder te idealiseren, dat zou 'dwaasheid' zijn. Hij was zich, zoals we verderop zullen zien, terdege bewust van de donkere bladzijden van de geschiedenis.

De beslissende meidagen

Wiardi Beckman was in de jaren dertig een van de grote beloften geworden van de SDAP en de Nederlandse politiek. Geboren op 4 februari 1904 in Nijmegen, had hij na een studie geschiedenis bij Johan Huizinga in Leiden, zijn werk als secretaris van Pieter Jelles Troelstra bij het schrijven van diens *Gedenkschriften* en zijn promotie in 1931 bij Huizinga over het Franse syndicalisme gekozen voor de politiek. Hij werd in datzelfde jaar adjunct-hoofdredacteur van *Het Volk* en in 1937 hoofdredacteur van alle bladen van De Arbeiderspers. In datzelfde jaar was hij toegetreden tot de Eerste Kamer. Binnen de SDAP behoorde hij tot een generatie vernieuwers die met het Plan van de Arbeid en het beginselprogramma van 1937 een wending markeerde naar een doorbraak, die uiteindelijk in de oprichting van de PvdA in 1946 gerealiseerd werd.

Voor Wiardi Beckman betekenden de oorlogsdagen een breuk in zijn bestaan. Hans Warendorf, zijn mederedacteur bij het illegale *Parool*, schreef later aan Loe de Jong: 'Jij hebt Stuuf niet gekend zoals ik hem gekend heb: na de verloren 5-dagen oorlog. Hij, de vroegere, zachtmoedige Remonstrant, had [...] het geweld van heel nabij gezien en beleefd [...]. Hij had "bloed" geroken en daarmee was hij,

van de ene dag op de andere, als persoonlijkheid volgroeid'.³ Zelf schreef Wiardi Beckman daarover in juni 1940: 'Als ik straks, na zes of zeven weken slechts, in Overveen terugkom, ben ik een totaal ander mensch, — griezellig'.⁴ Zijn reactie op de bezetting was een totale afwijzing van het nieuwe regime: 'Je kunt niets verwachten. Het enige is alles volstrekt af te kappen, volstreekte tegenstand en nergens aan meewerken'.⁵

Vrijheid, verdraagzaamheid en rechtsgevoel zag Wiardi Beckman als typisch Nederlandse karaktertrekken

Hij keerde na de meidagen niet terug bij *Het Volk*. Besprekingen daarover waren op niets uitgelopen.⁶ Wiardi Beckman was ervan overtuigd dat in de nieuwe omstandigheden de krant niet gemaakt zou kunnen worden naar de maatstaven die hij hoog wilde houden. Hij keerde evenmin terug in de Eerste Kamer. Toen de mogelijkheid daartoe zich voordeed in mei 1941, werd een verklaring geëist dat hij noch zijn echtgenote 'geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijt'. Hij weigerde: een dergelijke discriminatie was in strijd met het Nederlands recht.⁷

In verzet

Wat was Wiardi Beckmans rol in het verzet? Warendorf schreef aan De Jong: 'Waar het mij om gaat is de in alle opzichten grote figuur van "Stuuf" Wiardi Beckman recht te doen wervaren. Want hij was 't en niemand anders, die zowel op politiek gebied als in het contact met de illegale groeperingen de leidende rol heeft gespeeld'.⁸ Maar Wiardi Beckman zelf was uiterst discreet — hij hield zijn kaarten

tegen de borst. 'Een echte professional in het verzet', zo typeerde geheim agent Peter Tazelaar hem, die de opdracht had hem naar Londen te laten oversteken.⁹

Degene die misschien wel het meeste zicht had op zijn illegale activiteiten was Herman Friedhoff, de zoon van een vriend van de familie Wiardi Beckman. Hij werd koerier en secretaris-in-oorlogstijd voor Wiardi Beckman. Hij maakte ontmoetingen mee tussen Wiardi Beckman en een Duitse officier, die tot het anti-nationaalsocialistische kamp behoorde. Hij was er bij toen Wiardi Beckman gesprekken voerde tussen de politieke en de semimilitaire kant van het verzet. Hij discussieerde met hem over de oprichting van het illegale *Parool*, waarbij Wiardi Beckman een rol speelde.¹⁰

Wiardi Beckman was ook betrokken bij de samenwerking van de politieke groeperingen, bij de zogenoemde groep-Scholten, de oprichting van het Groot Burger Comité¹¹ en bij de illegale activiteiten van de SDAP. Onder meer schreef hij een nota over de toekomst van de partij en over de politieke verhoudingen na de oorlog en sprak hij op clandestiene bijeenkomsten. Maar Friedhoff stelde terecht vast: 'Weinig mensen weten precies wat oom Stuuf allemaal uitvoerde, zelfs het RIOD niet.'¹² En hijzelf wist ook lang niet alles.

Wat duidelijk was: Wiardi Beckman was geen man 'om rails op te breken', om zelf sabotage te plegen. Zijn illegale activiteiten waren er vooral op gericht 'de mensen niet te laten inslapen' en hun weerbaarheid tegen de bezettingsmacht te stimuleren. Dit is een typering van advocaat Freek van Hattum, met wie Wiardi Beckman bevriend was en bij wie hij bijna een jaar ondergedoken was.¹³ Zijn collega-journalist bij *Het Volk*, Levinus van Looi, schreef:

'Hij was in 1940 reeds, een van de belangrijkste mannen uit het geestelijk verzet. Het geestelijk verzet, dat de zin vormde en de basis legde van het daadwerkelijk verzet, dat zonder geestelijke inhoud weinig waarde zou hebben gehad. Samen met andere mannen uit

politieke, industriële en wetenschappelijke kringen, werkte men aan plannen, die de bedoelingen van de bezetter tegenwerkten, hield men zoveel mogelijk het volk in de goede richting, beraadslaagde over hoe te gelegener tijd het geestelijk verzet zou moeten overgaan in daadwerkelijk verzet. In deze beraadslagingen was Wiardi Beckman waarschijnlijk de jongste, maar stellig één naar wiens bezonken oordeel en onwrikbaar vast richtingwijzen, vele besluiten zijn vastgesteld.'¹⁴

Die geestelijke grondslag was natuurlijk niet voor iedereen dezelfde en speelde niet voor iedereen dezelfde rol. Sommigen hadden een impulsieve dadendrang, een gevoel van vanzelfsprekende plicht. Voor anderen speelde loyaliteit aan Oranje en het vaderland een hoofdrol, voor weer anderen het vooruitzicht van een radicaal andere maatschappelijke en politieke orde na de oorlog. Wiardi Beckman formuleerde zijn credo in een tweetal lezingen, die in de bezettingstijd een ruime verspreiding kregen dankzij de publicatie ervan door uitgeverij Tjeenk Willink in *Den Vaderlant ghetrouwe* (1940) en *Dat, wat blijft* (1941). Van *Den Vaderlant ghetrouwe* werden in 1940 zeven-duizend en in 1941 vierduizend exemplaren verkocht.¹⁵

Grondslag voor het geestelijk verzet

De eerste lezing, 'Onszelf blijven!', schreef Wiardi Beckman voor een bijeenkomst van de Amsterdamse afdeling van de Liberale Staatspartij op 14 september 1940. Hij zou er samen met de juridisch hoogleraren Ben Telders (tevens voorzitter van de Liberale Staatspartij) en Paul Scholten (behorend tot de CHU) spreken, maar als gevolg van nieuwe maatregelen van de bezetter ging de bijeenkomst niet door.

Op 23 maart hield Wiardi Beckman een voordracht voor de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente in Haarlem, waar hij en zijn echtgenote Riet bij waren aangesloten, onder de titel 'Blijvende waarden in de geschiedenis'. In 'de warreling van feiten, verordeningen en

H.B. Wiardi Beckman, circa 1941.

schallende woorden', in de omstandigheden van oorlog en bezetting dus, zo hield Wiardi Beckman zijn gehoor in Haarlem voor, is het nodig om het wijdere verband te blijven zien 'opdat wij onder onze voeten houden den vasten grond van dat, ... wat blijft'.¹⁶ De vaste grond zocht en vond hij in zijn geloof én in het verleden van de Nederlandse natie, waarbij hij natie opvatte als een gezamenlijkheid van maatschappelijke gebruiken, taal en cultuur, van een saamhorigheid gegroeid en bevestigd in een historische lotsgemeenschap.

'Hij was 't en niemand anders, die zowel op politiek gebied als in het contact met de illegale groeperingen de leidende rol heeft gespeeld'

Het Nederlandse 'volkskarakter' was, aldus Wiardi Beckman, voortdurend in ontwikkeling, maar beslissend voor de vorming ervan was 'de geschiedenis van de eerste eeuw van ons zelfstandig volksleven; in die jaren van strijd en snelle ontplooiing, in die periode, toen het kleine Nederland zijn grote rol vervulde in de Europese samenleving, heeft de Nederlandse natie ook in geestelijke zin haar definitieve vorm gevonden'.¹⁷ Er ontstond toen een cultuur die wezenlijk afweek van het heersende patroon in het zeventiende-eeuwse Europa.

Al voor de Tachtigjarige Oorlog waren bepaalde karaktertrekken aanwezig: Wiardi Beckman wees op de betekenis van het humanisme van Erasmus, dat verdraagzaamheid en individualisme vertegenwoordigde. Zij zouden tijdens de Opstand verder worden gevormd. Daarbij speelden zowel de 'rekkelijke' Erasmianen als de 'precieze' Calvinisten een sleutelrol, soms elkaar bestrijdend, soms el-

kaar stimulerend. Hij hield het verzet van toen ten voorbeeld aan het verzet in zijn eigen tijd: 'Hoeveel gelegenheden om op veelzins redelijke gronden het verzet op te geven, hebben zij voorbij laten gaan!'¹⁸

Het verzet in de Nederlandse gewesten richtte zich tegen bestuurlijke centralisatie en godsdienstig fanatisme, tegen absolutisme en geestelijke gelijkvormigheid. Daartegenover plaatste de Republiek vrijheden van stad en adel, die uitmondten in een gedecentraliseerd bestuurlijk stelsel waarin de maatschappelijke en politieke krachten elkaar in een zeker evenwicht hielden en verscheidenheid werd gewaarborgd. De vrijheidszin was de kern: 'Geestelijke vrijheid, vrijheid van godsdienstige en van staatkundige overtuiging'.¹⁹

Bij deze vrijheid hoorde de zin voor recht en rechtvaardigheid én verdraagzaamheid: 'Wie immers voor zichzelf de vrijheid vraagt, zijn oprechte overtuiging te belijden en te dienen, kan dit in redelijkheid aan een ander niet ontzeggen'.²⁰ Wiardi Beckman vatte in maart 1941 samen:

'De vrijheid — de vrijheid van geest zoowel als de staatkundige vrijheid —, zij is bij ons van ouds inheemsch. Dit is wel het sterkste van de fundamenteën, waarop het Nederlandsche volksleven is opgetrokken. Wij stellen haar voorop, als wij ons zetten, om in de geschiedenis van onze natie te zoeken naar dat, wat blijft. En bij deze vrijheid, die onafhankelijke critiek en speelruimte voor ieders ernstig persoonlijk oordeel insluit, behoort de zin voor recht en rechtvaardigheid. [...] Anderzijds behoort onverbrekkelijk bij den Nederlandschen vrijheidszin het respect voor de menselijke persoonlijkheid; óók voor de persoonlijkheid van den ander, welke ook zijn kleur, zijn overtuiging mogen zijn. En zoo komen wij nogmaals tot de tolerantie, tot de verdraagzaamheid, zonder de welke het leven van het geestelijk zoo verscheiden Nederlandsche volk zou verstikken. [...] Blijvende waarden uit de Nederlandsche geschiedenis, waarop wij fier mogen zijn. Blijvende waarden, die

verplichtingen opleggen aan wie zijn volk trouw wil zijn.²¹

Natuurlijk waren er 'vele staaltjes van onverdraagzaamheid, van ergerlijke onverdraagzaamheid soms'. Zeventiende-eeuws Nederland zou niet passen in een twintigste-eeuws begrip van verdraagzaamheid. Wiardi Beckman beseft heel goed 'dat de geschiedenis van dit oude Nederland donkere bladzijden heeft; binnenlands waren vele ongerechtigheden aan te wijzen, er is onrecht gepleegd'.²² Middeleeuwse 'vrijheden', privilegeën eigenlijk, voldeden niet aan moderne vrijheidsbegrippen. Maar de kern was volgens Wiardi Beckman dezelfde, al was de inhoud van het begrip vrijheid 'met de ontwikkeling van maatschappelijke toestanden en opvattingen [...] ongetwijfeld veranderd'.²³

Naar de maatstaven van die tijd, 'gemeten met de betrekkelijkheidsmaatstaf van den geschiedkundige' was de Republiek 'een toonbeeld van tolerantie' en een Europees 'centrum van vrijen geest en vrij wetenschappelijk onderzoek'.²⁴ Voor Wiardi Beckman ging het om dit algemene beeld. Hij stelde: 'en wie dit onbevangen beschouwt, zal toegeven, dat voor de verhoudingen van die dagen, de vrijheid van geest en geweten op Nederlands gebied thuis waren'.²⁵

De verpersoonlijking van wat de vrijheid van de Hollandse wetenschap betekende was Hugo de Groot, 'alzijdige Erasmiaan', een 'ongeëvenaard veelzijdige geest: jurist, historicus, actief diplomaat; man van een verbluffende geleerdheid, die zijn gaven in dienst stelde van de beginselen van vrijheid en recht; grondlegger van het volkenrecht. Huig de Groot, de humanist, zowel in de oude als in de moderne betekenis van het woord'.²⁶

Zo zette Wiardi Beckman het beste van de Nederlandse traditie in tegen de willekeur, terreur en aantasting van het recht door de Duitse bezetter. Wij moesten onszelf blijven, trouw aan de 'eigen instellingen en eigen tradities, aan het *eigen* wezen' van Nederland.²⁷ Daarbij keerde hij zich scherp tegen de vernieuwers

en hervormers, zoals de mannen van de Nederlandse Unie, die het Nederlandse politieke bestel op de schop wilden nemen onder de voorwaarden van de Duitse bezetting. Hij wilde geen hervormingen, geen vernieuwingen in bezettingstijd, want: 'In tijd van vreemde bezetting doet men beter, de critiek op het goede, eigen nest binnen de wal van zijn tanden te houden'.²⁸ Beckman pleitte voor het behoud van 'het wezen van ons nationaal bezit', van onze verworven vrijheden.

Van Scheveningen naar Dachau

Op 23 november 1941 landde geheim agent Peter Tazelaar op het strand van Scheveningen met de opdracht van koningin Wilhelmina en minister-president Gerbrandy om Wiardi Beckman te vragen naar Londen te komen. Wilhelmina was er op gebrand om mensen uit bezet gebied in het kabinet te krijgen. Voor Wiardi Beckman had zij grote bewondering. 'Zij achtte hem de ideale man: christelijk, vooruitstrevend en van goede familie', aldus Herman Friedhoff, die na zijn Engelandvaart kennis had gemaakt met de koningin.²⁹

Tazelaar was door Erik Hazelhoff Roelfzema, Chris Krediet en Bob Goodfellow afgezet. Het was de bedoeling dat zij hem en Wiardi Beckman op dezelfde plek zouden komen ophalen. Dit waagstuk was bijna gelukt, maar liep uiteindelijk — als gevolg van verraad — fataal af. Wiardi Beckman werd samen met twee andere verzetsmensen opgepakt. Na een lange tocht door gevangenschappen en kampen was hij nog ongebroken. In Dachau sprak hij de woorden uit: 'Ik ben er trots op niet geschikt te zijn voor een concentratiekamp'.³⁰ Daar overleed hij op 15 maart 1945 aan vlektyfus. Zijn kampgenoot Bekkie de Loos schreef dat Wiardi Beckman 'gedurende zijn gehele gevangenschap eigenlijk niet opgehouden heeft om, waar mogelijk, en zonder onderscheid des persoons, geestelijk voedsel te schenken als tegengif, als wapen tegen de verderfelijke invloed, die door de SD, SS en kampbeulen op de gevangenen werd uitgeoefend'.³¹

Dit artikel is grotendeels ontleend aan Becker & Becker, 'Op zoek van Hare Majesteit. De oorlog van Wiardi Beckman', te verschijnen bij Boom uitgevers Amsterdam, 15 maart 2020.

In aanloop van de boekpresentatie schrijven Tamara en Frans Becker elke week een blog op www.wiardibeckman.com.

Noten

- 1 Brief van Wiardi Beckman aan Sal Witteboon, 15 juli 1940. Familiearchief Wiardi Beckman (FA), Map J.
- 2 Amsterdam Museum gebruikt term 'Gouden Eeuw niet meer. Geraadpleegd van https://www.amsterdammuseum.nl/nieuws/gouden_eeuw.
- 3 Brief van Hans Warendorf aan De Jong, 3 maart 1973. NIOD, Fiches De Jong behorend bij L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V*, maart '41 – juli '42, tweede helft ('s-Gravenhage 1974) hoofdstuk 9.
- 4 Brief bevindt zich in FA, Map I.
- 5 Hans Daalder, *Verslag van het gesprek met Wil Wiardi Beckman*, 1 augustus 1955. FA, Map D.
- 6 Typoscript van Sal Witteboon, 'Enkele zeer persoonlijke herinneringen aan de krant (gebeurtenissen, gesprekken en personen) in de eerste maanden van de oorlog (mei-juli 1940)', 1945. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief S. Witteboon, Arch 02233.
- 7 Brief van de secretaris van het Centraal Stembureau voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan H.B. Wiardi Beckman, 13 mei 1941; kopie van de brief van Wiardi Beckman aan de secretaris van het Centraal Stembureau te 's Gravenhage, 16 mei 1941. FA, Map H.
- 8 Brief van Warendorf aan De Jong, 3 maart 1973. NIOD, Fiches De Jong behorend bij Idem, *Koninkrijk V2*, hoofdstuk 9.
- 9 Brief van Joh.S. Wijne aan Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman, 29 juni 1981. FA, Map D. Wijne refereert aan het gesprek dat hij met Peter Taze-laar heeft gehad.
- 10 Herman Friedhoff, *Talk to the Intelligence and Politics Study Group at Oxford University about Requiem for the resistance at Balliol College*, 27 February 1989. FA, Map D.
- 11 Het Groot Burger Comité was een combinatie van de samenwerkende grote politieke partijen (in het Politiek Convent) en de groep-Scholten (een groep vooraanstaande politiek betrokken jongeren rond de Amsterdamse hoogleraar recht Paul Scholten), aangevuld met twee personen van buiten de politiek: de bankier E.E. Menten en regeringscommissaris belast met de wederopbouw J.A. Ringers.
- 12 Brief van Friedhoff aan Halbertsma-Wiardi Beckman, 24 oktober 1987. FA, Map D. Friedhoff, *Requiem for the resistance. The civilian struggle against Nazism in Holland and Germany* (Londen 1988), p. 49.
- 13 Hans Daalder, *Verslag van het gesprek met F.W.D.C.A. van Hattum*, 10 augustus 1955. NIOD, Parool, 185c, inv.nr. 204.
- 14 Levinus van Looi, 'Herinnering aan een groot mens', *Voormalig Verzet Nederland*, 1965.
- 15 Johan S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaal-democraat* (Amsterdam/Brussel 1987) 146.
- 16 Zijn lezing 'Blijvende waarden in de geschiedenis' werd gepubliceerd onder de titel 'Geschiedenis als opdracht'. H.B. Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht', in: W.R.M. Noordhoff, H.B. Wiardi Beckman en F. Kleijn, *Dat, wat blijft* (Haarlem 1941), pp. 34-64, aldaar p. 34.
- 17 H.B. Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!', in: H.B. Wiardi Beckman, B.M. Telders en Paul Scholten, *Den vaderlant ghetrouwe* (Haarlem 1940) 7-18, aldaar p. 9.
- 19 Ibidem, p. 13.
- 20 Ibidem.
- 21 Wiardi Beckman, 'Geschiedenis', pp. 63-64.
- 22 Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!', p. 10.
- 23 Ibidem, p. 9.
- 24 Wiardi Beckman, 'Geschiedenis', p. 54 resp. p. 56.
- 25 Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!', p. 10.
- 26 Wiardi Beckman, 'Geschiedenis', p. 52.
- 27 Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!', p. 8.
- 28 Ibidem, p. 13.
- 29 Madelon de Keizer, *Verslag van het gesprek met H. Friedhoff*, 2 februari 1985. NIOD, Parool, 185c, inv.nr. 214.
- 30 Toespraak van Pim Boellaard, 8 september 1960, erebegraafplaats Loenen. FA, Map C1.
- 31 Tekst, mogelijk van een toespraak, van Bekkie de Loos, 'Dr. H.B. Wiardi Beckman', augustus 1960. FA, Map K.

A.L. Snijders

De Liefde

In de grote villa aan de Saxen-Weimarlaan woonde een meisje dat volgens mij zeer gelukkig moest zijn. Ze was zeventien jaar, net zo oud als ik, we hadden elkaar nooit gesproken. Ik had wel het idee dat we ooit zouden trouwen, maar dat zou zeker nog tien jaar duren. Ik woonde ook in die buurt, we zaten niet op dezelfde school. Ik zag haar vaak naar huis fietsen aan het einde van de dag, ik kende haar uren. Terwijl ik op het balkon stond, zag ik haar in de diepte passeren, we woonden vier hoog. Zolang ze alleen was had ik niets te vrezen, ze zou van mij zijn, een natuurwet van eigen makelij. We praatten voor het eerst met elkaar in de tram, dat was alweer een jaar later, we waren inmiddels achttien. Ik had het idee dat zij me met dezelfde blik bekeek als ik haar. Het was het begin van het jaar van de tram. Ze zat op het Barlaeus Gymnasium, ik op het Spinoza Lyceum. Ik had ontdekt dat ze soms met de tram ging. Na enige tijd kende ik haar gehele dienstregeling tot in de fijnste details. Ik maakte er schaars gebruik van, ik wilde het geringste vermoeden van opdringerigheid vermijden. Vergelijk me met een top-generaal die de beslissende aanval altijd in winst kon omzetten, omdat hij bij de voorbereidingen geen detail over het hoofd zag.

Ik begrijp dat ik gemakkelijk beschouwd kan worden als een berekenende profiteur, maar dat is een vergissing. De liefde dicteerde mijn gedrag. Dit is een verslag van de liefde. Ik was al jaren verliefd op haar en omdat zich geen concurrent aandienende ontstond bij mij een beeld van de liefde als status quo. Ik wist dat ik me in een preciaire positie bevond, de buitenwereld was onrustbarend, ik was veel te jong voor dit experiment. Ik besepte het, maar ik kon er niets aan veranderen — ik moest doorgaan met wiken en wegen. Een belangrijke beslissing was mijn voornemen haar nooit een vraag te stellen. Alles wat ik van haar wist kwam uit haar eigen informatie, en dat was weinig, ze was een gesloten vrouw. Haar vader verdiende veel geld, hij verliet 's morgens vroeg in een Dodge de stad en reed naar zijn onderneming in Den Haag. Tegen de avond keerde hij terug, toeterde even voor z'n huis en vroeg 'nog nieuws?' aan zijn vrouw die aan het raam verschenen was. Er was nooit nieuws, hij gleed verder in z'n Dodge naar de garage. Zijn vrouw maakte surrealistische schilderijen die door kenners hoog werden aangeslagen. De liefde tussen hun dochter en mij kwam op een klunzige manier ten einde. Ze was erg bang voor muizen en vroeg mij of ik er iets aan kon doen. Ik ging op een uitgekiend moment voor het eerst naar de villa. Haar moeder was bij een vriendin op bezoek, maar kwam te vroeg naar huis, ik was nog bezig met de muizenvallen. Er viel niets te redden, ik moest de fragiele liefde vergeten. Het is vijftig jaar geleden, ik denk vaak aan haar, ik ben nooit meer zo'n vrouw tegengekomen.

S&D online lezen

Abonnees van S&D kunnen de meest recente artikelen direct online lezen. Ook komt er een maandelijksse attendering van nieuw verschenen artikelen per mail.

Wilt u S&D online lezen en/of per mail geattendeerd worden op nieuwe artikelen? Geef dan uw naam en e-mailadres aan ons door via send@wbs.nl. Wij sturen u vervolgens de gegevens toe waarmee u een account kunt aanmaken op de website van de Wiardi Beckman Stichting.

- 3 *Redactioneel* Keuzes maken
- 4 *Column* **Marijke Linthorst** De overheid is geen marktpartij
- 5 **Eke Eijgelaar & Paul Peeters** Minder vliegen moet,
maar hoe doen we dat?
- 15 **Paul de Beer** 'Borstlap' is pas het begin
- 21 *Column* **Patrick Dering** De Parijse School komt eraan
-
- 22 *Terug naar de Akbarstraat*
- 24 **Jan Willem Duyvendak** 'In hun muziek zit geen melodie'
- 33 **Emily Miltenburg** Intergratie is geen zaak van de buurt,
maar van de samenleving
-
- 41 **Alfred Kleinknecht** De productiviteitscrisis vraagt
om een Linkse Lenté
- 50 **Camille Creyghton** Tijd, taal en waarde in de verbeelding
van een duurzame toekomst
- 54 *Column* **Marlieke van den Tillaar** Participeren in Baltimore
-
- 55 **Daniël Boomsma** Dansen met de sociaal-democraten
- 65 *Column* **Willem Minderhout** Het referendum is een instrument
voor dwingelanden
- 67 **Becker & Becker** 'Opdat wij onder onze voeten houden de vaste grond
van dat, wat blijft'. Wiardi Beckman als verzetsman
- 74 **A.L. Snijders** De Liefde

